

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 83
(19614)
2022 чылдың
ноябрь 2
среда

Хүннүң үнери — 07:38
Ажары — 17:12
Хүн дурту — 9:34

Садар өртээ
хостуг

12+

/ Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг чогаалчы Мария Күжүгетке Тываның улустуң чогаалчызы атты тывыскан.

Хууда ажил-агыйын сайзыраткан

Чурттакчы чоннуң хууда ажил-агыйын сайзыра-
дырынга күрүне дузазының социал керээ хевири-
ниң улуг ужур-дузалыын амыдырал көргүскен.

\ 5-ки арында

Кырган-ачазының өөрүшкүзү

Кызыл кожууннуң арга-ыяш ажил-агыйының аны-
як специализи Меңги Мачыктың дугайында ада-өгбези-
ниң ажил-ижин салгаан деп чугаалап болур.

\ 8-ки арында

120

санныг техника республиканың берге
орук участоктарында мөөңнеттинген.

НИИТИЛЕЛ

«Тыва дыл – чоннуң өнчүзү» шуулган

Сергей Пюрбю аттыг улусчу чогаадылга бажыңыга Тыва дыл хунунге тураскааткан «Тыва дыл – чоннуң өнчүзү» шуулган ноябрь 1-де болуп эрткен.

Шуулганның ажылынга тыва дыл болгаш чогаал башкылары, чогаалчылар, тыва дылдың база чогаалдың шинчилекчилери эртемденнер, өөредилге черлериниң студентилери болгаш сургуулдары, хей-ниити организацияларының төлээлери, күүседикчи болгаш төлээлекчи эрге-чагыргаларның удуртукчулары болгаш ажылдакчылары киришкен.

Улусчу чогаадылга бажыңының ийги каъдында фойеге Тываның гуманитарлыг болгаш тускай шинчилелдер институту, Тыва Республиканың Национал архиви «Тыва бижиктиң үнденинери», Тываның А.С. Пушкин аттыг Национал библиотекасы, Тываның Юрий Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери

«Тыва чогаал» деп номнар болгаш тыва дыл биле чогаалга хамаарышкан материалдар делгелгезин организаастаан. Делгелгеге салган номнарның аразында Тыва Арат Республика үезинде парлап үндүрген номнарның бар болганы делгелгениң көрүкчүлериниң улуг сонургалын оттурган.

Юрий Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чер номнар садыын организаастаан. «Тыва алфавит», орус болгаш тыва дылда парлап үндүрген «Тувинские народные сказки», тывыгыр-сагынгыр, эрес-дидим солдат болгаш Пётр I хаан дугайында «Солдатские сказки» («Солдаттар дугайында») дээш өске-даа солун номнарны шуулганның киржикчилери садып ап турганнар.

Тыва дыл хунунге тураскааткан «Тыва дыл – чоннуң өнчүзү» шуулганга Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг киришкен. Тыва ниитилелдиң амыдыралында

чугула хун-биле холбаштыр шуулганның киржикчилеринге байырыңы чедирген.

«Хүндүлүг чаңгыс чер чурт-туглары! Бодум хуумдан база Тыва Чазактың өмүнээзинден тыва дылывыстың хуну-биле байыр чедирип тур мен! Чоннуң ёзу-чаңчылдарыңа, төрөөн дылыңа сонургалы бедип кел чыдарын хун бүрү эскерип турар бис. Үндезин тыва культуравысты чаштарывыска өөредип, чон аразыңа нептередип, национал хевивисти чоргаарал-биле кедип чор бис. Тыва дылдың айтырыгларын күрүне деңнелинге шийт-пирлеп, төрөөн дылды сайзырадырының күрүне программасын ажылдап кылгаш, ону боттандыраарыңа база төрөөн дылыңа чонувустуң сонургалын бедидеринге Тыва дыл хунунуң ужу-дузасы кончуг улуг. Төрөөн дылывыстың салым-чолу, сайзыралы дээш ам-даа демниг ажылдарывысты күзедим» – деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Тыва дылды болгаш чогаалды хөгжүдеринге көскү үлүг-хуузу киригеннерге Тываның Баштыңының Өөрүп четтиришкин бижиктерин болгаш Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын тывыскан.

Оларның аразында дараа-зында эштерни база шаңнаан.

Өөредилге шугумунга кириген улуг үлүг-хуузу дээш Тыва Республиканың национал школаны хөгжүдөр институту тыва филология лабораториязының улуг методизи Лидия Ооржакка «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» деп атты тывыскан.

Тыва чогаалдың сайзыралыңа кириген улуг үлүг-хуузу дээш Тываның күрүне университетиниң Чечен чогаал музейиниң эргелекчизи, «Сорунза» чечен чогаал каттыжыышкынының удуртукчузу, Россияның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Мария Күжүгетке «Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы» атты тывыскан.

Сүт-Хөл кожуунуң Ооржак Түмен-Байыр аттыг Алдан-Маадыр ортумак ниити билиг школазының директору, тыва дыл болгаш чогаал башкызы Екатерина Ондарны «Шыл-гараңгай күш-ажыл дээш» медаль-биле шаңнаан.

Тыва чогаалды сайзырадырыңа кириген көскү үлүг дээш Тываның Юрий Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чериниң кол редактору, Тываның улустуң чогаалчызы Николай Кууларга Буян-Бадыргы орденниң үшкү чергезин тывыскан.

Тыва Республиканың

Дээди Хуралының Даргазы

Каң-оол Даваа «Тыва дыл – чоннуң өнчүзү» шуулганның

киржикчилеринге байыр чедирип, тыва дылды хөгжүдеринге көскү үлүүн киригеннерге шаңнал-макталдарын тывыскан.

Эң эки чогаалдарның авторларыңа акша шаңналдарын тывыскан. «Тергиин чогаал» деп номинацияга 100 муң рубль акша шаңналын Тываның улустуң чогаалчызы Эдуард Мижитке берген.

Тыва литератураның хөгжүлдезиниң, амгы байдалының дугайында илеткелдерни филология эртемнериниң кандидаты У.А. Доңгак, Тываның чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, филология эртемнериниң кандидаты С.С. Комбу, С. Пушкин аттыг национал библиотекуның директорунуң оралакчызы А.К. Аракчаа олар номчааннар.

«Тыва дыл – чоннуң өнчүзү» шуулганның резолюциязын хүлээп алган.

Тываның уран чүүл мастерлериниң солун концерти-биле Тыва дыл хунунге тураскааткан шуулган доозулган.

/ Шаңгыр-оол СУВАҢ.
Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруу.

Уругларның айыыл чок чоруун хандыраар

Күскү дыштанылга үезинде эң чугула айтырыгларның бирээзи – уругларның айыыл чок чоруун хандыраар айтырыгны Владислав Ховалыг Аппарат хуралында көдүргөн. Республика Баштыңының негелдези-биле дыштанылга хонуктарында школачыларның хостуг үезин чөптүг организастаар ведомстволар аразының хемчеглер планы тургустунганын сагындыраал. Ында октябрь 29-тан ноябрь 9-ка чедир кичээлден дашкаар янзы-бүрү хемчеглер кирген. Ол хуннерде профилактика субъектилерни назы четпээннерниң кем-херек база корум-чурум үрээшкннерин болдурбас ужурулг.

Өөредилге яамызы дыштанылга бүдүүзүнде өөреникчилер ортузунга корум-чурум үрээшкннеринге профилактика талазы-биле

координация чөвүлелин чыып, муниципалдыг өөредилге эргелелдериниң начальниктери, өөредилге черлериниң удуртукчулары, ТР-ниң уруглар эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи, Россияның ОБЯ ТР-де КЭ база ОШАЧКИ төлээлери-биле кылыр ажылдарны чугаалашкан. Ындыг-даа болза, координация чөвүлелиниң хуралының эртенінде Таңды кожуунга айыыл-халаптан бичии оол мөчөөн. 12 харлыг оол караңгыда, Бай-Хаактың төп кудумчузунга терге мунуп алгаш чорда, автомашина үстүргенин истелге тодараткан. Полиция ажылдакчылары айыыл-халаптың чылдагааннарын истеп турар.

Өөредилге яамызы, ОШАЧКИ эргелели оруктарга айыыл чок чоруктуң дүрүмнериниң талазы-биле ажылды анык-өскөн ортузунга тайылбырлап, ажы-төлдүң даштыкы хевинге

база өөренир сумказынга чырыкка чырый бээр камгалал демдектерни даарап (чыпышырып) бээр кылдыр ада-ие ортузунга ажылды идекпейжидер даалганы алган.

Күскү-кышкы үеде, караңгылай бергенде школаже баар-кээрде, шак ындыг камгалал демдектер бичии кижиге эргежок чугула херек чүүл болур. Оон аңгыда, школаның балансызында автобустарның бөгүнгү байдалы кандыгыл, ону канчаар ажыглап турарыл, кышкы үеде ажылдаарыңа белең бе дээн ышкаш чүүлдерни хынаар даалганы Өөредилге яамызынга берген.

Бо чоокта школа автобусунуң чолаачызы уруглар аргыштырылгасында айыыл чок чорук талазы-биле улуг частырыгны кылганы бүрүткеттинген. Аас-кежик болуп, багай чүве болбаан. Караңгылай

бергенде Бай-Хаакка болган айыыл-халап республиканың муниципалдыг тургузулгаларында кудумчу чырыы багай деп айтырыгны ала-чайгаар көдүрүп келген. Владислав Ховалыг кожуунга болган ол болушкуну анализтеп, ол айтырыгны шийтпирлээри-биле чеже акша-хөреңги херегин санап көөрүн Орук-транспорт комплекзиниң яамызының специалистеринден негээн.

Уругларның амы-тынынга болгаш айыыл чок чоруунга озал-ондакты чүгле оруктар тургуспайн турар. Чазак Даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Елена Хардикова чурттакчылыг черлерде уругларны магнит ышкаш бодунче хаара тыртып турар октаттыңан азы чедир туттунмаан тудугларже кичээнгеи ууглаарын муниципалдыг

тургузулгалар баштыңнарынга сагындырган. Кожуун даргаларыңа ындыг объектилерни хынаар харысалгалыг кижилерни салырын сүмелзээн.

Дыштанылга хонуктарында республиканың культура, өөредилге болгаш спорт албан черлери уругларны боттарыңче хаара тудуп ажылдаар ужурулг. Ылаңгыя амыдыралдың берге байдалында таварышкан, чедимче чок өг-бүлелерден ажы-төлче онза кичээнгеи салыр. Өг-бүлеге болгаш уругларга социал дуза, немелде өөредилге төпттеринде, спортчу болгаш культура албан черлеринде оларга хемчеглерни организаастаан.

Тываның Өөредилге яамызының албан езунуң сайтында «Күскү дыштанылга» деп кезээнде шупту хемчеглерниң планын көрүп ап болур.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Баштайгы хар бергедээшкиннерни болдурган

Тывага октябрь 28-тен 29 дүнезинче чагган баштайгы хар арт-сыннарга бергедээшкиннерни база орук-транспорт болуш-куннарын болдурганын РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тывада эргелели медеглээн.

Регион болгаш кожууннар аразының автооруктарын үешаанда аштап-тударын хандыраар айтырыгны Тываның Чазак хуралына чугаалашкан. Республиканың Орук-транспорт яамызы, Тываның автоорук болгаш өске-даа харысалгалыг албан черлери долу күжү-биле ажылдап турар. Бо үеде республиканың берге орук участоктарында 120 санныг техника мөөңнеттинген, ам-даа 32 техниканы септеп-селиптерге, ажылче үнер.

«Ажы-төл аргыжылгазын онза кичээнгейге алыр. Эрткен пятницада Оттук-Даш дөңүнге Сүт-Хөл кожуундан уруглар аргыштырган автобус-биле болган болушкунну катап болдурбас ужурулг бис. «Восток» компанияның орукчулары дузалажып, уругларны чоогунда чыдар Ийи-Тал суурже чайладып көжүрген. Ам уруглар дыштанылгазы эгелээн. Социал адыр уругларывыс эки, ажыктыг дыштанып алзын дээш, ведомстволар аразының планын ажылдап кылган.

Ынчангаш суурлар аразына Кызылче аргыжылгалар турары чадавас. Чер-черлерде чагырга черлери ындыг үнүүшкүннерни организаастаанын, айыыл чок чоруктуң шупту негелделери канчаар күүсеттингенин хынаар ужурулг. Өөрөдилге яамызы мээң даалгам-биле школа автобустарын хынап, оларның техниктиг байдалынга, ажылгалынга, кадр составының шынарынга анализти кылгаш, кириер. Чолаачының арга-дуржулгалыындан дыка хөй чүүл хамааржыр» — деп, Тываның Баштыңы бодунуң блогунда бижээн.

Регион болгаш федералдыг

оруктарның нарын 4 участогунга транспорт аймаа тырылган деп ведомство дыңнаткан. Колдуунда-ла чайгы дугуйларын кышкызынче солуп албаан машиналар тайгактыг оруктуг арт-сыннарны үнүп шыдавайн, кыдыынга тургулапкан. Ынчалдыр Чеди-Хөл кожуунда «Северный» арт кырынга 10 ажыг машина турупкан. Ол ышкаш Бии-Хем кожуунуң Шивилиг суур чоогунда «Енисей» Р-257 федералдыг оруктуң 700-кү километринге машиналар тырлы берген. Ол-ла оруктуң Кызыл кожуун девискээринде ийи черни — Боом дааның эдээн база «Оттук-Даш» дөңүн

машиналар ажып шыдаваан. Шак ынчалдыр Оттук-Даш дөңүнге Сүт-Хөл кожуундан уруглар аргыштырган автобус база тырлы берген. «Восток» компанияның ажылчыннары машинаны хостап, чоогунда Ийи-Тал суурже уругларны тускай техника-биле чайладып көжүрген. Орукка болган таварылгаларда дуза дыка дүрген келгенин медеглээр апаар. Оруктарны аштаарынче, довурак төгеринче 35 санныг техника, 49 кижиг үнген. «Востоктуң» орукчуларындан аңгыда, «Тываавтоорук» ККА-ның бригадалары, Чеди-Хөл кожуун чагыргазының ажылдакчылары демниг ажылдаан.

» Бо үеде республиканың берге орук участоктарында 120 санныг техника мөөңнеттинген, ам-даа 32 техниканы септеп-селиптерге, ажылче үнер.

Ол хүннерде автоорук озал-ондактары база медеглеттинген. Октябрь 29-та Кызыл — Эрзин автооруктуң 25-ки километринге тайгактааш, үш автомобиль үскүлешкен. Алды кижиг кемдеп-бертинген, бир кижиг чок болган. Р-257 оруктуң «Калчан» арт кырынга «УАЗ-Патриот» автомашинаның аңдарылганының түңнелинде, дөрт кижиг кемдээн, бир кижиг ол-ла черинге мөчээн.

Республиканың Баштыңы оруктарда берге байдалдарны чолаачыларга сагындырып, машина мунарының айыыл чок чоруун, бир дугаарында, шаппазын база катап чагаан. Республиканың орук албан черлеринге автооруктарда дошталы берген черлерге сагындырылганы тургузуп, довуракты төп, ону чок кылыр ажылдарны организаастаар даалганы берген.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

БАЙЫРЛАЛ

Россияның эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүнде 170 ажыг хемчеглерни эрттирер

Республиканың культура бажыңнарына болгаш төптөргө Россияның эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүнге тураскааткан 163 офлайн болгаш 21 онлайн хевирге янзы-бүрү хемчеглерни эрттирерин Республиканың улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвү дыңнадып турар.

Культура албан черлериниң специалистери, чогаадыкчы коллективтер болгаш күүседикчилерниң киржилгези-биле темалыг акцияларны, слайдылар көрүлдээн, уругларның чурук мөөрейлерин, номнар делгелгезин, мастер-класстар, квестер, флешмобтарны, темалыг мөөрейлер, кинолар көрүлдэзи дээш өске-даа хемчеглерни белеткеп турар.

Ол ышкаш Кызыл-Мажалыктың Культура бажыңына, Ак-Довурактың Культура ордузунга «Демниг бис, ынчангаш найыралывыс быжыг» деп диаспораларның ужуражылгазын планнап турар. Аңаа школаларның интернационал класстарының киржилгези-биле «Бис аңгы бис, ынчалза-даа чаңгыс демниг бис!» деп

национал танцылар база ажылчын коллективтерниң аразына «Найыралдың кухнязы» деп национал аъш-чем делгелгезин организаастаар. Чөөн-Хемчик кожуунга Россияның аңгы-аңгы чоннарының дылдарына байыр чедирген этночелленджти база кожуун чергелиг «Россияның чаңгыс демниг чону» деп чоннар танцызының мөөрейин, Бии-Хем кожуунга национал культуралар байырлалын эрттирер.

Бо онзагай байырлалга тураскааткан хемчеглерниң тодаргай программасы-биле культура албан черлериниң социал четкилерде арыннарындан таныжып болур.

/ Республиканың улусчу чогаадылга болгаш дыштанылга төвүнүң медеэлеринден.

ШУУЛГАН

Эрткен улуг-хүнде «Сүбей» спорт өргээзинге сайгарлыкчыларга кончук ажык-дузалыг «Сайгарлыкчы чорук – Тываның хөгжүлдэзинге деткимче» деп шуулган болуп эрткен. Ону «Россияның деткимчези» деп хөй-ниити албан чериниң 20 чыл болган оюнга тураскаадып эрттирген. Ук албан чериниң кол сорулгазы биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткири болур. А Тывада ооң регионалдыг салбыры 2019 чылдан тура ажылдап турар.

«Россияның деткимчезиниң» Тывада регионалдыг салбырының директорунуң күүседикчизи Ай-Белек Ондар:

«Шуулганны эрттирер дээш, 5 хире кижиге дугуржуп чугаалашкаш, организаастаныыс бо. Ооң сорулгазы чүгле республиканың хөгжүлдэзинче эвес, а хууда сайгарлыкчыларның оруунга таваржып турар нарын айтырылгала харыны тып, шиитпирлежири болган. Бодум база чоокта чаа сайгарлыкчы апарган болгаш, ол дугайын дыка эки билер мен. Кол-ла чүве – берге айтырыгны бодунга хүлээп алгаш, дуржулгалыг сайгарлыкчыларның ажылдап чоруур аргаларын өөренип көрүп, демнежири болур».

Аңаа Россияның аңгы-аңгы булуңнарындан келген аалчылар болгаш республиканың хөй санныг сайгарлыкчылары чыгып келгеш, боттарының ажил-херээн таныштырып, аргадуржулгалыг биле үлешкенер. Оларның аразында аңгы-аңгы угланышкыннарының сайгарлыкчылары бар болганындан, сайгарлыкчы кижиге бүрүзүнге боттарыны дег сорулгалыг кижилер-биле ужуражып, улаштыр канчаар хөгжүп болурун аргаларын чугаалажырынга кончук ажык-дузалыг болган.

«Бистиң республикавыстың экономиктиг хөгжүлдэзи болгаш сайгарлыкчыларның сайзыралы биске канчаар-даа

Сайгарлыкчыларның сайзыралы – республиканың хөгжүлдэзи

аажок улуг харысалга болуп турар. Чүге дээрге республикавыста 25 муң хуу сайгарлыкчы бар. Олар боттарының чымыштыг ажылы-биле, угаады-биле бодунуң ажылын кылып, сайзырадып турарлар. Ылаңгыя бо нарын үеде ол биске аажок өөрүнчүг-дүр» – деп, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа демдеглээн.

Хуу сайгарлыкчылар шуулганы 2 аңгы шөлчүгешке болуп эрткен. Баштайгызынга ниити сайгарлыкчы чорукту сайзырадырын аргаларын, а ийигизинге туризм хөгжүлдэзин чугаалажып, сайгарлыкчыларга ажык-дузалыг билиглерни дамчыдып берген.

БАШТАЙГЫ ШӨЛЧҮГЕШКЕ

Ук шуулганга кызыгаарланып, баштайгы шөлчүгешке «Енисей Сибириның хөгжүлдэ корпорациязы» автономнуг албан чери биле «Россияның деткимчези» аразында кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага атты салган.

Олар чырыдышкын ажылын кылып, кады демнежи тургаш, янзы-бүрү программаларга болгаш төлөвилелдерге киржип, информастыг материалдарны тургузар сорулгалыг. Ол ышкаш Тываның девискээринге «Енисей Сибири» болгаш «Россияның деткимчезиниң» кады ажылдап кылган брендинин непередир. Енисей Сибиринге хамааржып турар регионнарның хөгжүлдэзинче угланган төлөвилелдерни кады ажылдап кылгаш, боттандырап сорулганы салып турар.

Каа-Хем кожуунуң Бүрөн-Хем суурундан массажист Марина Базыр шак мындыг ажык-дузалыг хемчегни эрттирип турарына сагыш-сеткилинден өөрүп, бодунуң бодалдары-биле үлешкен:

«Тыва чуртувустуң сайзыралын болгаш чедишкыннерин таныштырып көргүскенин база келген спикерлерниң биске чугаалап берген билиглерин аажок сонугардым. Бодун боду хандырып турар кижиге чүгле бодун эвес, а чонну база хандырып турар болур. Ындыг кижиге үргүлчү бодунуң билиин бедидип чорууру чугула. Ол ышкаш

өөрениичел, угаан-медерели сайзыраңгай, күш-культура-биле үргүлчү өңүктөжип чоруур, кадыкшылы быжыг, амыдыралдың кандыг-даа бергелерин чииги-биле ажып эрте бээр, чырык бодалдарлыг болур ужурулг деп чүвени билип алдым».

ТУРИЗМ ХӨГЖҮЛДЭЗИ

«VmesteTravel» деп турисчи компанияның тургузукчузу Александр Камшин болгаш туризм хөгжүлдэзиниң девискээр эргелелиниң талазы-биле эксперти Александр Дружинин регионнарга турларның экономиктиг хөгжүлдэзиниң ажык-дузазының дугайында чугаалаан.

«Регионнуң туризм адырын хөгжүдеринге дузалажыр дээш чедип келдивис. Оон ыңай маңаа бодувустуң турисчи продуктувусту тургускаш, ону республикага боттандырап тодаргай сүмелерни бээр сорулгалыг бис. Аалчылар келгеш, сонугарга көөр таарымчалыг байдалды тургускаш, туризмни сайзырадып болур девискээрлерниң хөйүн эскердивис» – деп, Александр Камшин чугаалаан.

Ук бодалды Александр Дружинин деткивишаан, Тывага кайгамчык күштүг турисчи брендини тургузуп болур күчү-күш болгаш арга-шинеңтер барын демдеглээн.

Туризмни сайзырадырынга тааржыр каас-чараш, онзагай черлер-биле Тыва кайгамчык байлак оран дээрзин Хүндүлээчел

чорук үлетпүрүнүң ниити национал чөвүлелиниң вице-президенти Наталя Осипова чугулапайткан:

«Тываже дыка хөй регионнарда аалчылар кээп болур. Абакан биле Кызыл аразында орукту көөрге, Алтайда Чуйскунуң улуг чазагы оруунуң каас-чаражындан канчап-даа чыда калбас. Бодунуң ээлчээнде ол делегейниң эң-не чараш оруктарының даңзынын кирер». Оон аңгыда, ол «Хааннар шынаазының» туризм рыногунга эң-не ховар херегелди тургузуп болурун база демдеглээн. Туризмни хөгжүдеринге гид кижиниң болгаш өске-даа туристер хүлээп турарларның боттарын канчаар алдынарындан база хөй чүүл хамааржыр. Турисчи маршруттуң эгезинден төнчүзүнге чедир аалчыларны чалгаартапайн, кайгадып турар чүүлдерни баш удур организаастап алырын, тодаргайы-биле бодунуң чижектерин кирип тургаш, Наталя Осипова тайылбырлап берген.

Ниитизи-биле хууда сайгарлыкчыларга кончук ажык-тыг шуулган болган. Чүгле сайгарлыкчылар эвес, бизнес ажыдар сорулганы салып алганнар база келгеш, хөй-хөй ажыктыг билиглерни шингээди алган. Республикага шак мындыг хемчеглерни ам-даа улаштыр организаастап эрттирери күзеничиг.

/ Чыжыргана СААЯ.
Интернет четкизинден алган чуруктар.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

Чурттакчы чоннуң хууда ажил-агыйын сайзырады-рынга күрүне дузазының социал керээ хевириниң улуг уjur-дузалыын амыдырал көргүскен. Ооң ачызында ажилдаар күзелдиг эрес-шудургу кижилер боттарының хууда ажил-агыйын ажыдып алыр аргалыг апарганнар.

Чеди-Хөл кожууннуң Элегес суму чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Сауля Оюннуң дыңнатканы-биле алырга, 2020 – 2024 чылдар дургузунда күрүнениң боттандырып чорудары “Демография” төлевилел угланышкыны-биле социал керээ деткимчезин алгаш, хууда ажил-херээн эгелзэн кижилер Чеди-Хөл кожууннуң Элегес сумузда элзэн хөй. Өг-бүлө бүрүзүнге тус-тузунда 220 муң рубль түңнүг акшаны берген. Олар социал керээ дугуржулгазында бижиттинген негелделерни күүседип, хууда ажил-агыйын ажыдып алыр аргалыг болганнар.

УС-ШЕВЕР

Кайгал Моңгуш узаныр-чазаныр салым-чаянныг ус-шевер кижилер. Бажыңының чанынга улуг эвес бажыңы туткаш, чазаныр черни аңаа ажыткан. Социал керээ-биле алган 220 муң рубль акшазына чазанырынга херек дериг-херекселдерни саткаш, столарказынга тургузуп алган. Амгы үеде ооң ажылы шору шуудан, Кайгал Конгар-ооловичке бажың эт-севи чазадып алыр дээн хереклекчилерниң саны база элзэн көвүдзөн. Стол,

Хууда ажил-агыйын сайзыраткан

сандай, орун, деспи, согааш-бала дээш оон-даа өске бажың болгаш өг-эт-севи аңаа чагыкчылар чазадып ап турар. Ус-шеверниң чазаан эт-севиниң шынарының экизин, даштыкы хевириниң көрүштүүн хереклекчилер демдегледип турарлар.

Элегес суурга чунар-бажың болгаш хеп чуур черни ажыдарына социал керээ деткимчезиниң акшазын Азияна Айыжының өг-бүлөзи ажыглаан. Хеп чуур черниң улуг хемчээлдиг бажыңын өг-бүлө бодунуң күжү-биле туткан. Социал керээ акшазы-биле хеп чуур машиналарны саткаш, ол бажыңга тургускан. Улуг машинага хевистер дээн ышкаш элзэн улуг хемчээлдиг, кылын материалдыг чүүлдерни чуп турар. Бичии машиналар хеп аймаа чуурунга тааржыр. Саваң, порошок дээн ышкаш чуулда материалдарының өртээ ачы-дуза өртээнге кирип турар. Азияна Алексеевнаның хеп чуур чериниң ачы-дузазын Первомайская, Октябрьская, Тракторная кудумчуларының чурттакчылары ажыглап чаңчыга бергеннер. Хеп чуур черниң ачы-дузазы тус черниң чонунга эптиг, чижээлзэрге, хеп чугдурар дээн кижилер чагыгны телефон дамчыштыр дыңнадыптарга, хепти клиентиниң бажыңындан барып алгаш, чуггаш, ооң бажыңына апарып бээр.

Азияна Ажының өг-бүлөзи чунар-бажың база тудуп турар. Ону ажыгдалга кириптерге, бажыңнарының чанында боттарының чунар-бажыңы чок чурттакчылар ол чунар-бажыңга чунуп алыр аргалыг апарарлар.

МАЛ АЖЫЛЫ

Алдын-Херел Бүрбүжүктүң аныяк өг-бүлөзи социал керээни чаргаш, 220 муң рубль акшаны алгаш, боттарының азырап өстүрүп турганы чеди баш инзэнге немештир бызааларлыг дөрт хунажынарны садып алган. Амгы үеде бо аныяк өг-бүлөниң коданында инектерниң, молдургаларның болгаш бызааларның ниити саны чээрби ийи баш чедерген. Аныяктарның амыдыралы чүгле боттарының мал-маганын азырап өстүрери апарган, оон өске кайда-даа ажилдавайн турарлар. Инектериниң сүдүн болбаазырадып, оон үнген ак чем аймаан саткаш, хүн бүрүде амыдырал-чуртталгага херек акша-төгерики ажилдап ап турарлар. Эр молдургаларны соккаш, ооң эт-кежин саткаш, элзэн улуг хемчээлдиг чарыгдалдарны дуглаар аргалыг апарганнар.

ДААРАНЫР ШЕВЕР

Алдынай Аңгыр-оол социал керээ деткимчезин алгаш, Элегес суурнуң

Культура бажыңының өрээлдериниң бирээзинге дааранылга мастерскаязын ажыдып, аңаа хууда ажил-херээн ужуқтап алгаш, чоорту мастерскаязын бажыңынче көжүргөн. Алдынай Александровна кончуг ус-шевер даараныкчы. Элегестиниң ниити билиг школазының өөреникчилеринге школачы форма хепти безин даарап берип турар. Чаа чыл, Шагаа дээн ышкаш байыр-найырларга аяныг чараш хептерни суг дарый даарап, чагыгларны дүрген күүседиптери кижилерниң сеткилинге дыка таарышкан. Ынчангаш Алдынай Александровнаның клиентилери эвээш эвес.

ЧААГАЙ ЧЕМИН БЫЖЫРЫП...

Элегес суурга аш-чем быжыра ажил-херээн Елена Түлүш шуудадып алган. Бажыңын алгыдыр туткаш, аңаа пирожки, пицца дээш өске-даа чем аймаан амданныг кылдыр быжыргаш, тус черниң чурттакчы чонунга садып турар. Төрүттүнген хүн, куда-дой дээн ышкаш өске-даа өг-бүлө байырлалдарының хүннеринде чагыкчылары көвүдөп каар. Аш-чем кылыр талазы-биле бодунуң билиглерин, арга-дуржулгазын оларны сонуургаан кижилерге күзелдиг-биле айтып бээрден Елена Валенти-

новна кажан-даа чажам дивес.

Чеди-Хөл кожууннуң Элегес сумузуңуң чонунуң ажил-агыйын чоруу улам-на идепкейжээн, тус черниң чурттакчыларының хереклелиниң аайы-биле боттарының хууда ажил-херээн эрес-кежээ кижилер ажыдып ап турар. Арат Алдын-оолович Кыргыз тайгага пилорама тургузуп алгаш, аңаа тудуг материалдары дилдирип тургаш, пилорамазын суурда бажыңының чанынче көжүргөн. Суурга тудуг материалдары дилдирерге, оларны садып-саарарына эптиг болуру чугаажок. Уянмаа Доржуевна Моңгуш 33 ангор анайлар садып алган. Олар ам өшкүлөр кылдыр доругуп өзүп келген, келир кыжын оолдаар. Уянмаа Доржуевнаның сорулгазы – ангор өшкүлөрни көвүдөдир азырап өстүрери, оларның дүгүндөн хеп аргыры. Элегеске өшкү-хой көвүдээрге, оларның дүгүн кыргыыр апар болгай. Ол ажилды Валентина Доспанниң өг-бүлөзи холга апкан деп болур. Бо өг-бүлөниң ишти араттарның хой-өшкүзүн мурнуку үеде хол хачылары-биле кыргып турганнар. Олар дүк кыргыыр электрлиг машиналар садып алганнар. Келир чазын, чайын араттарның шээр малының дүгүн бо өг-бүлө колдады кыргыры чугаажок.

Чеди-Хөл кожууннуң Элегес сумузда хууда ажил-агыйлар аңгы-аңгы угланышкыныг сайзырап эгелзэш, шаа барып, улуг ажил-агыйлар апарының барымдаазы бар деп чугаалап болур.

Дузааргак кижилер

Чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазының байдалынче күрүнениң талазындан кичээнге улгаткан тудум, социал ажилдакчыларның ниитилелге уjur-дузазы улам-на бедип турар. Кадык камгалалы дээш өске-даа ачы-дуза чедирилгези ам дээрзинде шоолуг эвес көдээ девискээрлерде назы-хары улуг, кадыының байдалы кошкак кижилерге социал ажилдакчыларның дузазы кончуг чугула. Оларның ажылы нарын, белен эвес дээрзин демдегледип каары база артык эвес. Чүге дээрге социал ачы-дуза ап турарларның аразында, назы-хары улгаткан болгаш кадыының кошкааның уржуунда психологтук байдалы нарын, ынай-ла чүүлге хомудаар, муңгараар кижилер база бар болгулаар. Ынчангаш социал ажилдакчының үлө-херээн сагыш човаачал, экииргек, дузааргак кижилер “чүктөп” шыдаар.

Ындыг кижилерниң бирээзинге Чеди-Хөл кожууннуң Элегес суму чагыргазының социал ажилдакчызы Надежда Моңгушту хамаарыштырып болур. Социал ажилче Надежда Кушкашова тос чыл бурунгаар амыдырал-чуртталганың аайы-биле шилчээн. Ооң мурнунда культура албан черлеринге ажилдап чораан.

Элегес сумузда социал ачы-дуза чугула херек кижилер элзэн хөй. Чеден хардан улуг назы-харлыг кырганнар, бирги бөлүктүң инвалидтери, туяа аарыг уруглар дээш дуза херек өске-даа кижилер

Надежда Кушкашовнаның социал хайгааралында. Социал ачы-дуза чедирериниң негелделери өзугаар чогуур ачы-дузаны оларга өй-шаанда чедирип келген. Суурда чааскаан арткан улуг назыныг кижилерге дузалаарына Элегес ниити билиг школазының үстүкү класстарның өөреникчилерин база Надежда Кушкашова хаара тудуп турар. Чижээлзэрге, көдээ ажил-агыйның хоочуну Б.О. Чадамбаның бажыңына өөреникчи оолдар, уруглар барып, одаар ыяшты чарып, бажыңын аштап чуп,

хериминиң иштин болгаш чоок-кавызын аштап бергеннер.

Бажың-интернаттарга чурттаар күзелдиг улуг назы-харлыг хоочуннарның документилен четчелзэш, оларны Чеди-Хөл кожууннуң Хову-Аксы, Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан суурларда бажың-интернаттарга апарып тургузуп турар. Н.Т. Кызыл биле Г.Ш. Түлүш олар Хайыраканда бажың-интернатта барып чурттай бергеннер.

Хөй ажы-төлдүг болгаш өг-бүлөзиң байдалы чегей өг-бүлөлөргө социал хөмүр-дашты сөөртүп чедирип бээр

база социал ажилдакчының харысалгазында. Ындыг өг-бүлөлөргө документилен өй-шаанда четчелзэринден оларның социал хөмүр-дашты алыры хамааржыр. Эрткен 2021 чылда 18 өг-бүлө алган болза, 2022 чылда 22 өг-бүлөлөргө социал хөмүр-дашты дүжүрүп бээр. Бо ажил ноябрь айның бирги чартында доостур уjurлуг.

Шеригже долу эвес мобилизация-биле Элегес сумудан келдирткеннерниң өг-бүлөлөргө социал хандырылганың чамдык айтырыглары тус чер чагыргазының социал ажилдакчызына база хамааржыр апарган. Надежда Кушкашова даанганы ажил-херектерни кызымаа-биле чорудуп турар.

/ Арынны Шаңгыр-оол МОҢГУШ БЕЛЕТКЭЭН.
Чуруктуу Н.К. МОҢГУШТУҢ архивинден алган.

ЭКОНОМИКА ЯАМЫЗЫНЫҢ 30 ЧЫЛЫ

Чурттун сайзыралы дээш

/ Тыва Республиканың Экономиктиг сайзырал болгаш үлетпүр яамызының коллективи. 2022 ч.

30 чыл бурунгаар Тывага база Россияның өске-даа регионнарын-га болгаш федералдыг деңгелге Экономика яамызы тургустунган. 1992 чылдың май 15-те Тыва Республиканың Президентизиниң 5 дугаар Чарлы-биле Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитетин Тыва Республиканың Экономика яамызы кылдыр эде адаан.

2022 чылдың май 15-те ажил-агыйның шапкынында ТР-ниң Экономиктиг сайзырал болгаш үлетпүр яамызы 30 чыл болган оюн демдеглээр чай чок болганы-биле бо байырлалын ноябрь 11-де Экономистин хүнүн уткуштур демдеглээр деп планнап турар.

Республиканың тынын тудуп турар чугула яамының ажил-чорудулгазының эгелээни херек кырында 30 чылдан хей болбайн аан. Ооң төөгүзү Тыва күрүнениң тургустунганы-биле деңге эгелээш, Экономиктиг чөвүлел, Күрүне планнаашкынының комиссиязы, Экономиктиг планнаашкын комиссиязы, Экономика талазы-биле күрүне комитеди кылдыр адаттынып, чурттуң хөгжүлдээниң аайы-биле экономиканы таарыштырып башкаларының күрүне механизмнери чаартынган тудум, яамының тургузуу доктаамал өскерлип турган. 2005 чылда Экономика яамызы Экономиктиг хөгжүлдө яамызы кылдыр эде тургустунган. Ынчан федералдыг-даа, республиканың-даа күүсекчи органнары үш звенолуг удуртулга системасынче шилчип турда, яамыга тарифтер албаны, даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш өнчү-хөрөңги хүлээлгелериниң агентилели чагыртып турган. 2007 чылда яамының эрги адын катап эгиткен. Адаанда кириген таблицада кайы чылда канчаар адап турганын, кымнар удуртуп турганын тода айтыкан.

ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКА ТУРГУСТУНГАН ҮЕДЕН БЭЭР РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭКОНОМИКТИГ АЖЫЛ-АЛБАННАРЫНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫ

№ п/н	Ажылдап турган чылдары	Ады, фамилиязы, адазының ады	Эрге-дужаалы
1.	1928 — 1930	Ооржак Содунам Донгак оглу	ТАР-ның Экономиктиг чөвүлелиниң даргазы
2.	1932 — 1934	Оюн Танчай Чырындыевич	ТАР-ның Сайыттар чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы, Күрүне планының комиссия даргазы
3.	1933 — 1937	Оюн Полат Оюнович	ТАР-ның Мал, чер ажил-агыйы, экономика болгаш саң-хөө сайыды
4.	1940 — 1941	Товариштай Николай Чолдак-оолович	ТАР-ның Сайыттар чөвүлелиниң чанында экономиктиг планнаашкын комиссиязының даргазы
5.	1941 — 1943	Эректоп Шемир Сотпаевич	ТАР-ның Сайыттар чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, ТАР-ның Күрүне планының даргазы
6.	1943 — 1944	Лопсан Кенден Ооржаквич	ТАР-ның Сайыттар чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы, планнаашкын комиссиязының даргазы.
7.	1945 — 1961 1961 — 1964	Томилин Иван Егорович	Тыва автономнуг областың Күрүне планының даргазы, Тыва АССР-ниң Күрүне планының даргазы

8.	1965 — 1970	Арланмай Андрей Монгеевич	Тыва АССР-ниң Күрүне планының даргазы
9.	1970 — 1984	Салчак Мычин Санчатович	Тыва АССР-ниң Күрүне планының даргазы
10.	1984 — 1990	Монгуш Дадар-оол Сангыр-оолович	Тыва АССР-ниң Күрүне планының даргазы
11.	1990 — 1994	Салчак Валерий Болай-оолович	Тыва АССР-ниң Сайыттар чөвүлелиниң даргазы, Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы — Тыва Республиканың экономика сайыды
12.	1994 — 1997	Бегзи Александр Донгаквич	Тыва Республиканың экономика сайыды
13.	1997 — 1998	Оюн Василий Майлолович	Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы — Тыва Республиканың экономика сайыды
14.	1998 — 2004	Сапова Светлана Николаевна	Тыва Республиканың экономика сайыды
15.	2005 — 2007	Балакина Галина Федоровна	Тыва Республиканың экономика сайыды
16.	05.2007 — 12.2010	Тен Сергей Иннокентьевич	Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы — Тыва Республиканың экономика сайыды
17.	12.2010 — 12.2012	Трсова Людмила Вадимовна	Тыва Республиканың экономика сайыды
18.	12.2012 — 01.10.2020	Каратаева Елена Владимировна	Тыва Республиканың экономика сайыды
19.	10.2020-04.2021.	Ондар Дайынчы Бавуужапович	Тыва Республиканың экономика сайыды
20.	04.2021-10.2021	Сат Айдыс Александрович	Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы — ТР-ниң экономика сайыды
21.	10.2021-01.2022	Кара-оол Менги Хомушкевич	Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы — ТР-ниң экономиктиг сайзырал болгаш үлетпүр сайыды
22.	01.2022 оон бээр амгы үеде	Сат Айдыс Александрович	Тыва Республиканың экономиктиг сайзырал болгаш үлетпүр сайыды

Бо-ла бүгү чылдар дургузунда яамының кол сорулгалары — чаңгыс аай күрүнениң социал-экономиктиг политиказын чорудары, Тыва Республиканың турум сайзыралын чедип алыры-биле экономиканы хөгжүдериниң чаа аргаларын тып, илередип, ону боттандырып, таарып аайлаарынче угланган болуп турар.

Яамының эрткен оруу Тыва күрүнениң төөгүзү-биле тудуш. Ону бижиир болза, чаңгыс эвес ном үнүп кээп болур. Ынчангаш бо материалга амгы яамының ажил-амыдыралының дугайында кысказы-биле номчукчуларга таныштырыксадыыс.

(Уланчызы 7-ги арында).

(Төнчүзү. Эгези 6-гы арында).

ТУРУМ ХӨГЖҮЛДЕЖЕ ДИДИМ БАЗЫМНАР

Бир дугаарында, ТР-ниң Экономик-тиг хөгжүлдө болгаш үлөтпүр яамызын бо хүнде удуртуп турар сайыт Айдыс Александрович Саттан юбилейлиг чылды кандыг чедишкиннер-биле уткуп турарын сонургаарывыска, ол мынчаар харыылады:

— Республиканың экономика-зын хөгжүдери-биле инвестициялыг төлөвилелдер дузазы-биле боттандырар кончуг дидим хемчеглер планнаттынган турган. Бо чылын бис бүгү чурттуң болгаш ооң иштинде бистиң республикавыстың мурнунга туруп көрбээн элээн шыңгыы айтырыг-биле үскүлежи берген бис. Ол дээрже санкциялар (хоруушкуннуг ыйыдышкыннар-биле холбаалыг таарымчалыг эвес байдалдар), тускай шериг операциязының эгелээни болгаш чоннуң хереглелинге ажыглаар бараан өртээниң ескени-дир. Ол бүгү планнап турганывыс республикага ооң мурнунда туруп көрбээн улуг хемчээлдиг чамдык төлөвилелдеривисти соңгаарладырынга чылдагаан болган. Чижээ, “Пластун” вездеход чыыр бүдүрүлгө заводунуң тудуу (аңаа 150 ажыг ажилчы олуттарны тургузары көрдүнүп турган). Ол ыш-каш хөй ажилчы олуттарны ажыдар деп турган кончуг улуг күштүг ыяш болбаазырадыр комплекс база хамааржыр. Аңаа бүдүрүп үндүргөн манза-материалдың саарылга рыногу Европа чурттарыңче угланган турган болза, ам санкциялар дээш ол саарылга рыногу хагдынган. Ооң чылдагааны-биле бо улуг төлөвилелдин боттанылгасы база соңгаарлай берген. Чамдык инвесторлар бо бистиң дидим төлөвилелдеривистиң акшаландырышыкынын амдыызында чылдырып турар. Ындыг-даа болза бо чылын республиканың РСЭХТП-ни (республиканың социал-экономикаг хөгжүлдээниң тускай программасы) эде көргөниң соонда, мурнады хөгжүдөр адырлар, ооң иштинде көдээ ажил-агый, туризмни сайзырадырыңче биче болгаш ортумак бизнестин сайгарлыкчыларының сонургалы оттуп, эвээш эвес инвестицияны кириер дээрзинге идегеп, элээн түңнү аңгылааш, ажилды боттандырып кирипкен бис. Инвесторларны хаара тударда, оларга таарымчалыг инфраструктураны тургузары чугула. Ынчангаш Чагытай, Дус-Хөлче электроэнергия шугумун кириген, “Тайга” станциясында инфраструктураны база шалыпкын чорудуп турар. Оон аңгыда, тууйбу заводу ажилдап эгелээн болгай. Ооң инвестору ажилын ам-даа күштелдирер деп планнап турар. Ынчанмыже, бүдүрүлгө саарылга рыногунда байдалдан дорт хамаарылгалыг. Мында тудуг материалдарының өртээниң өзүп турарындан акшаландырышкын аартан турар. Чамдык мындыг бергедээш-киннер бар-даа болза, ниитизи-биле республиканың социал-экономикаг бурунгаар сайзыралы тура дүшпейн чоруп турар. Көдээ ажил-агый адырында, чурттаар оран-сава тудуу дээш өске-даа адырларда РСЭХТП талазы-биле төлөвилелдерниң боттанылгасы уламчылап турар. Бо чыл төнчүзүңге чедир доозар уjurлуг планда кирген бүгү хемчеглерни албан доозар бис.

ЧАА СТАНДАРТ

— Эрткен чылын бистиң чазак Россияның Экономикаг сайзырал яа-

мызынче саналды кириген. Ооң утказы регионалдыг инвестиция стандартын шиңгээдири-биле төлөвилелдер боттандырар 30 баштайгы (пилотный) субъектилер аразынче бистиң республиканы кириерин дилээн. Ол дилээвис деткимчени алган. Бо чылдың ноябрь төнчүзүңде бистиң республика инвестиция стандартын шиңгээди алган дугайында бадыткалды манап турар бис. Негелделерге дүгжүп турар бе дээрзин Россияның Чазак эвес, а “Деловая Россия”, “Опора России”, “РСПП” дээн ыш-каш ажил-агый каттыжылгалары ол бүгүнү хынап, үнелеп көөр.

Регионалдыг инвестиция стандарты дээрже инвестор кижиге акшазын кириштиреринге дуза болур 5 элементиден тургустунган тускай инструмент-тир. Бис оларны шуптузун кылып белеткепкен бис. Чижээ, инвестор бир-ле тудугже акшазын кириштирер дээн болза, черни кайыын алып, кайнаар баар, чүдөн эгелээри, ында кандыг инфраструктура бар, чылыдылга хандырылгасы, суг хандырылгасы дээш өске-даа чугула байдалдарны айтып каан сайтыдан көрүп алып аргалыг болур. Бо талазы-биле билдингир механизмнер кылып алып болзувусса, сайгарлыкчыларга белен болур. Бистиң республикада Чазак Даргазының деңнелинде чаа коллегия органы болур Инвестиция комитети база тургустунган. Ол инвесторларның таваржып турар нарын айтырыгларын суд чедирбейн шитпирлээр эргелиг. Бо чаа стандарт чоорту бүгү чуртка албан хереглелдиг апары магат чок. Бистиң бо чылгы база бир чедишкенивис бо болуп турар.

— Бо чылдан эгелеп силерниң яамыда үлөтпүрүңү база кадык каан. Ажил көвүдөй берген боор аа?

— Ийе. Бистиң яамывысты бо чылын Экономикаг сайзырал болгаш үлөтпүр яамызы деп адаар апарган. Тывыш үлөтпүрүнче элээн күженишкиннерни угландыргаш, бо чылын бир дугаар Россияның Үлөтпүр болгаш садыг-саарылга яамызын таварыштыр элээн акша-түңнү камгалап ап шыдаптывыс. Үлөтпүр талазы-биле ажил көңгүс аңгы угланышкынныг. Ол дээрже тудуг материалдарының бүдүрүлгөзи, ыяш болбаазырадылгасы, чиик үлөтпүрге хамааржыр дааранылга цехтери, алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгөлөр дээш өске-даа. Ол бүгүнү хөгжүдери-биле 109 сая рубльди камгалап алганывыс база улуг чедишкин-дир. Ооң мурнунда ыңдыг чүве туруп көрбээн.

Ниитизи-биле алып болза, бистиң яамы шупту яамыларны харыылап турар деп болур. Бис коллегалары-выска, оларның кайы угланышкын-биле хөгжүрүп айтып берип, оларның ажилын анализтеп тургаш, көрдүнгөн акша-түңнү камгалап алырынга дузалажыр уjurлуг бис.

“ЯДЫЫ РЕГИОН” ДИРТПЕС ДЭЭШ

— “Эң-не ядыы регион” дирткен байдалдан ам-на уштунар үе келген деп болур бе?

— Бис ам эң-не ядыы регион эвес бис. Эки талаже өскерилгелер хөй. Чурттакчы чоннуң аразында ядыы кижилерниң саны оранчок эвээжээн. Федералдыг Чазактың бистиң мурнувуста салган сорулгаларын чедип алыры-биле кылдынган ажилдың көргүзүлгөри эки болуп турар. Бисте биче болгаш ортумак бизнестиг сайгарлыкчыларның болгаш боду ажил-биле хандырылган кижилерниң саны дүргени-биле өзүп турар. Бо

талазы-биле национал төлөвилелдин планын бистиң республика ажыр күүседипкен. Ол ыш-каш бо чылын «Межегейхөмүр» КХН катап ажилдап эгелээнинден хөмүр-даш тывыжы 2,5 катап улгадып, Россияда эң-не мурнакчы бүдүрүлгөлөр санынче кирген. (полиметалл рудазының тывыжы 5 хуу азы 582,2 муң тонна четкен. Демир-бетон база пөс-таавы кылыгларын көвүдеткенинден болбаазырадылга бүдүрүлгөзи 24,2 хуу өзүлдени берген. Бирги чартык чылда чуртталга бажыңнарын 47,8 хуу улгаттырып, 82,177 муң дөрбелчин метр шөлдүг хөй аал чурттаар 10 бажыңны дужааган. Бирги чартык чылда бүрүткеткен ажил чок хамаатыларның саны 10,3 хуудан 5,9 хуу кылдыр кызырлып, 13,7 муң кижиге турганындан 7,4 муң чедир эвээжээн — бо немелдени чазактың сайтызындан кириген). Кысказы-биле чугаалаарга, бурунгаар хөгжүлдө быжыг чоруп оары көскү.

— Чоокку 5-10 чылдар эрткенде, республикага чурттаар оран-сава айтырыы амгы үеде дег нарын болбас деп чугаалап болур бе?

— Ол айтырыг кажан-даа үр үениң үргүлчүлелдиг айтырыы болганда, чоорту байдал черле чүгээртээр дээрзинге бүзүрээр мен. Кандыг-ла-бир үе-чаада кончуг дүргөн хөгжүп болур, а шала оожум хөгжүлделиг үе-чаада база дөмей-ле туруп кээри чадавас. Ынчалза-даа келир 10 чыл дүргүзунда дөмей-ле республикавыс тура дүшпейн хөгжүүр, сайзыраар бис.

ЯАМЫ БИЛЕ БАРЫК ЧАЖЫТ

Аныктар база хоочуннар-биле-даа ажилдаарда, шын деңгизүүрнү тудуп билири чугула. Хоочуннарның дуржулгасы, аныктарның күш-шыдалы, шыдамы, амгы үениң технология-зы-биле шалыпкын, дүргөн ажилдап билири яамының ажылынга дыка дузалыг дээрзин Айдыс Александрович демдегледди.

— Силерниң яамының сайтызында хостуг ажилчы олуттар бар дугайында чарлалдар бар-дыр. Кадрлар айтырыы нарын болуп турар бе?

— Эң-не кол айтырыг кадрлар айтырыы. Кадрлар шупту чүүлү шитпирлээр дээр болгай. Бо хүнде бистиң коллективте 35 кижиге ажилдап турар. Хар-назын аайы-биле алырга, 23-тен 60 харга чедир специалистер бар. Оларның хөй кезии аныктар. Дээди эртем дооскаш, бир дугаар чылында ажилдап келген аныктар безин бар. Колдуунда кызыл дипломнуг доозукчулар кээп турар. Ынчалзажок кадрлар ызырыммай баары чажыт эвес. Ооң чылдагааны — бистиң яамы ажылы хөй яамыларның бирээзи. Специалистер кезээкиниң 20.00 — 21.00 шакка чедир азы оон орайтадыр-даа ажилдай бээр, чамдыкта дыштаныр хүннерде база ажилдаар таварылгалар туруп кээр. Ынчангаш шак мындыг байдалга шыдажыр кижиге шыдажыр, колдуунда тура-соруктуг, ажилды түңнелдиг кылып шыдаар улус ажилдап артып каарын эскерип тур мен.

— Яамы биле барык чажыт, чүгле беш-ле хар улуг сайытка таваржып кээр бергедээш-киннер бар ирги бе?

— Бодум күрүне албан-хаакчы-зы ажилда 11 чыл ажилдап турар мен. Бо яамының ажылы-биле 2011 чылдан тура таныш болгаш, чазак деңнелинге ажилдаары кандыг деп чүвени эрткен дуржулгамдан эки шиңгээткен мен. Сайгарлыкчылар-биле, коммерциялыг банкылар, суд приставтары, судтар-биле болгаш өске-даа ажил-агыйның адырлары-биле кады ажилдажылганың утказын

дуржулгамга көргөн болгаш, ол меңээ амгы эрге-дужаалга ажилдаарыңа дыка дузалыг болуп турар. Эң-не бергедежи бээр таварылгам, ажил биле амы-хууда амыдыралче чарыыр үени шын деңгизлээри болдунмай баары. Өг-бүлемче үе көңгүс эвээш болуп турары. Оон аңгыда, коллективте ниити байдалды эки хайгааралга алыры база чугула. Ажилдакчыларны хөлүн эрттир ажил-биле чүдүрбейн, оларга база хууда амыдыралынче чарыыр үени доктаамал таарыштырып бээр база эң-не кол айтырыг. Шыладыр ажилдадып-ла турар болза, олар эки түңнелдиг ажил кылып шыдавайн баар. Ынчангаш ажилдакчыларга өйлеп-өйлеп, дыштанылганы албан бээр болза эки. Ажил кажан-даа төнмес-тир ийин. Чүгле ону өйлеп билер болза эки.

— Боттарыңар шыладыр ажилдапкан болзуңарза, чүү чүве силерге күш берип турар, канчаар дыштаныр-дыр силер?

— Эң-не эки дыштанылга — арыг агаарлыг бойдусче үнүүшкүн. Кыжын — хаактаар, чайын, аргалыг-ла болза, өг-бүлем-биле хөй үени эрттириксээр мен, база-ла бойдусче үнүүшкүн кылырын кызыдар бис. Харааданчыг чүүл — ыңдыг үелер көңгүс эвээш болгулаар-дыр.

— Сайыт кижиниң эң-не чугула шынары кандыг болур уjurлугул?

— Мурнунда салган сорулганы чедип алып дизе, ажилды түңнелдиг кылып дээш ону шын организаптап билири деп бодаар-дыр мен. А ол кылган ажил республиканың хөгжүлдээинге, чонга ажыктыг болур уjurлуг. Кандыг-даа яамыларның кылып турар ажылының кол утказы — чурттакчы чоннуң амыдыралының шынарын экижидери болганда, үени черле халас чараан ажыг чок. Түңнелдиг ажил, ол ажилдың өзүлүг көскү, ажыктыг чугула. Бистиң яамыда специалистер шупту хүлээнген ажылын 100 хуудан хөйүнү кылып турар. Оозу-биле өске яамылардан ылгалдыг.

3:0 КЫМНЫҢ УДУУЛ?

— Дуржулганың удуу деп чугаалаксаар-дыр мен. Чеже-даа 30 чыл, анык яамы деп улус чугаалап турар болза, херек кырында ооң эрткен төөгүзү байлак, күрүнениң сайзыралыңа кириген үлүг-хуузу улуг, аңаа киржип турган, хөй дерин төккен хоочуннарывыс арбын, оларның эрткен оруун уламчылаары биске улуг хүндүткел.

Яамы бодунуң 30 чылдаан юбилейин май 15-те эрттирер деп турган. Ынчан ажил-агыйга аажок чай чок бачым үе таваржы бээрже, байырлыг хемчеглерни соңгаарладыр уjurга таварышкан бис. Ам удавас болур Экономистин хүнү чоокшулап оларын ажыглап, бир дугаарында, бо адырны тургусчуп турган, үр чылдарда үре-түңнелдиг ажилдаан хоочуннары-выска быжыг кадыкшылды күзээр-дир мен. Олар база боттарының үезинде республиканың социал-экономикаг хөгжүлдээ дээш шудургу ажилдап чораан дээрзинге бичии-даа чигинмес мен. Амгы кады ажилдап турар эш-өөрүмге эки чүүлге кезээде бүзүрелдиг болурун, хүлээнген ажылын ак сеткилдиг, шынарлыг кылып болза, кижиге бүрүзүнүң шак ыңдыг ажылының түңнелинде республикавыс хөгжүүр дээрзин утпайн, кезээде Тывавыс дээш демниг чоруурувусту күзээр-дир мен.

/ К. МОНГУШ

Чурукту ТР-ниң Экономикаг сайзырал болгаш үлөтпүр яамызының парлалга албанындан алган.

Кырган-ачазының өөрүшкүзү

Кызыл кожуунуң арга-ыяш ажил-агыйының аныяк специализи Меңги Мачыктың дугайында ада-өгбезиниң ажил-ижин салгаан деп чугаалап болур. Ооң кырган-ачазы биле кырган-авазы Николай болгаш Елизавета Моңгуштар хөй чылдар дургузунда Чадаананың арга-ыяш ажил-агыйына ажилдап чорааннар. Уруунуң уруу Красноярск хоорайда Сибирьниң технологтуг университетиниң арга-ыяш ажил-херээниң факультетинче шылгалдаларны чедишкенин дужаап, ол дээди өөредилге черинче өөренип кирип алырга, эң ылаңгыя кырган-ачазы Николай Ламаевич дыка өөрээн. Кылып чораан ажил-ижин уламчылаар кижилер уруг-дарыының аразындан тыптып кээрге, кымга-даа дыка өөрүнчүг болбайн канчаар. Бир эвес Николай биле Елизавета Моңгуштарны алыр болза, Тываның арга-ыяш ажил-агыйында оларның күш-ажылчы династиясы тургустунган деп болур-дур. Чүвени канчап билер, оларның ук-салгалындан келир үеде база арга-ыяш ажил-агыйының ажилдакчылары бар апаар чадавас.

Сибирьниң технологтуг университетиниң магистратура чадазын Меңги Мачык 2015 чылда кызыл дипломнуң дооскаш, улаштыр аспирантураже өөренип кирген. Ооң эртем ажылы арга-арыгның аңгы-аңгы байдалдарына ыяштарның өзүмнерин шинчилээри-биле холбаалыг.

Кызыл кожуунуң арга-ыяш ажил-агыйына Меңги Шолбановна Мачык 2021 чылдың июнь айда ажилдап эгелээн. Арга-ыяш ажылының инженери специалист болгаш, арга-ыяш хайгааралы, камгалалы, өртке удур хемчеглер дээш ажил-агыйының шупту ажилдарына киржип турар. Ээрбек, Черби болгаш Кызыл участогу арга-ыяш ажил-

/ Кызыл кожуунуң арга-ыяш ажил-агыйының аныяк специализи Меңги МАЧЫК.

агыйларының девискээринде тайга-таскылдарның барык шуптузун кезип каапкан. Арга-арыг девискээринге өрт өжүрер машина-техника чоруур оруктарны кылыры, эрги оруктарны чаартыры, аштаары, арга-эзимнерниң шынарын экижидери-биле санитарлыг ыяш кезишкенин чорудар, чаа өзүмнерни олуртуу дээш арга-ыяш ажылының инженери Меңги Мачыктың киржир ажилдары-ла хөй. Чижээлээрге, Красноярск крайда Ермаковск участогунуң арга-ыяш ажил-агыйындан 2 муң хире ыяштар өзүмнерин эккелгеш, Ээрбектиң арга-арыгының 50 га девискээринге олурткан. Ооң иштинде Бай-Даг деп черге 17 га, Сайыр-Бажынга – 25 га.

Арга-арыгларга өрт айыылы улуг үелерде Меңги Шолбановна эш-өөрү-биле кады тайга-таскылдарга дүнхүн дивейн патрульдап, өрт хып үнгенинге буруулуг кижилерни тудуп, оларны торгаар болгаш өске-даа хоойлудурум хемчеглерин ап чорудар ажилдарга киржип турар.

Арга-ыяш ажылының инженери Меңги Мачыктың ажылын кырган-ачазы үргүлчү сонуграп, дүвүрөп, чедишкенин өөрүп чоруур. Чүге дээрге арга-ыяш ажилдакчының ажылы берге, чамдыкта харын-даа мырыңай айылдыг бооп болурун арга-ыяш ажылының хоочуну Николай Ламаевич Моңгуш эки билер.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Чуруктарны Меңги Мачыктың архивинден алган.

| АДА-ИЕЛЕРГЕ СҮМЕЛЕР |

Туугай делегейниң туттуруундан хостаары

Туугай (виртуалдыг) делегей херек кырында бар боттук делегейден бичии-даа ылгалбайн турар деп эксперттер бадыткап турарлар: ында уругларны дорамчылап, базынчактай бээр чажыттары, багай салдарлыг эш-өөрү, бузрукчу мегечилер болгаш сагыш аарыг улус база бар боор. Бичии уругларны бажың-балгаттан чааскаандырзын үндүрбезин кызыдар, ынчангаш ада-иелер оларның кайдазын, кымнар-биле, чүнү канчап чоруурун, кажан чанар деп турарын элээдилерден билип алырлар. Интернет четкизинге база ажаанзыралдың ындыг деңгели херек. Мында ылгал ындыг-ла кончук улуг эвес – бир эвес кудумчуда чүү болуп турарын, ында байдалды ада-иелер хөлчөк эки билер болза, а интернеттиң дузаанга алзып болурун айылын ам-даа чедир билбейн чоруурлар. Ынчалза-даа чаш уругну Четкиниң эргинин артатпайн, дөрт ханага

кажаалаары база болдунмас. Дыка хөй ада-иелер компьютерни өөредилгениң айыыл чок дериг-херексели кылдыр көрүп, бир-тээ уруглар бажың-балгатта, бодунуң өрээлинде болганда, олар бүзүрелдиг камгалалда деп чазыглыг бо-даарлар. Ажы-төлүңерниң амыдыралының кайы-даа адырынга олар-биле кезээде кады болуп, оларның интернетин үргүлчү хынаар ужурулуг силер. А ол ышкаш маңаа айыыл чок чоруктуң кол-кол дүрүмнерин ажилдап кылыры эргежок чугула.

УРУГЛАРНЫҢ КЫЛЫП БОЛБАЗЫ ЧҮҮЛДЕР:

1. Бодунуң адреси, телефонунуң дугаары, атсывы, школазының турар чери, ада-иезиниң аттары дээн чижектиг амы-хуу медээлерни Интернетке черле көргүспес болза эки. Кандыг-бир мөөрейлерге уругларны кириштирери-биле азы белектиг шаңналдарны тыпсыры-биле веб-сайтылар азы өске-даа онлайн-сервис-тер медээ-дыңнадыгларны

бээрин дилеп болурлар. Чамдык веб-сайтылар ажыг-лакчы кижилер бодунуң амы-хуу медээлерин бербээн шаанда ажыттынмас болгулаар. Амы-хуу медээлерин бериптергеле, ооң чажыды хажыттынып, хора чедирип болур дээрзин уруглар билген турар ужурулуг.

2. Веб-сайтыны тургузуп тура, оваарымчалыг болуңар. Ам дыка хөй уруглар боттары веб-сайтыларны болгулаар. Сайтыга бодунуң бажыңының адресин, телефонунуң дугаарын азы хууда херек чоруун арттырган ажыы чок деп чүлдү уруглар билген турар ужурулуг. Олар-биле харылзаа тударын күззэн бодунуң сайтызының ажыг-лакчыларына уруглар электроннуң шууданының адресин арттырып болурлар. Электроннуң шууданының адресинге манавааны таарымча чок бижиктер кээп болур. Танывазы адресаттардан электроннуң шууданы ажыдып тура оваарымчалыг болуру күзэнчиг. Бир эвес уруглар кыжанышкыны азы эреңгей* ужуруткалыг дыңнадыглар ап турар болза, ооң дугайында ада-иезинге доп-дораан

чугаалаары чугула.

3. Сеткил өйгөн, эпчөк болгаш дүвүрээзинниң бир чүүлге Интернетке таварышкан болза, ада-иелерге ыяавыла дыңнадыры чугула.

4. Интернетке чагаалажып турганың туугай танырың кижилер арын көржүп ужуражырын саналдаан болза, кандыг-даа байдалдарда аңаа чөпшээрешпес болза чогуур. А бир эвес ужуражылга ылап-ла болур дей берген болза, ону хөлээзинниң черге ада-иезиниң үделгези-биле эрттиргени дээр.

5. Эреңгей* теманы азы шажын-чүдүлгө ужуруларын сайгарып чугаалашкан чаттардан ойлааны дээр. Баштайгы дээрзинде кем-айыыл чок ышкаш сагындырар ол айтырыглар чаш уругга боттук айыылды тургузуп болурлар. Дыка хөй шажын-чүдүлгө бөлүгөжилгелери элээдилерни элээдилерин бодап, четкиге кеденип чоруурлар.

6. Чатка душкан кижилер бүрүзүңгө, уругнуң өг-бүлөзиниң кижигүннеринге, эш-өөрүңгө, башкыларынга база чүдүлгезинге удур үзелдиг кижилерге бүзүрзэн

херээ чок.

7. Истеп-сүрүүшкүннү болдурбазы-биле бодунуң хиндин чажырган онлайн атты чатка ажыглааны дээр.

8. Сагыш-сеткилди эпчөк байдалга тургузуп турар эреңгей* уткалыг деп көстүр, кыжаныглыг дыңнадыгларга кажан-даа харыылаан ажыы чок.

9. Ада-иезин баш удур дыңнадып кагбайн, онлайн-өңүктөргө адреси, телефонунуң дугаары азы чурук-хөрүү дээн чижектиг амы-хуунуң материалдарын чоргузуп берген ажыы чок.

10. Интернетке душканы кижилер херек кырында бодап чорааның кижилер эвес болгулаар дээрзин уругларга кезээде сагындырары чугула. Уругларның интернетке айыыл чок хамаарылгазын хевирлээр мындыг чергелиг хоруулар-ла хөй. Бо дээрге эңне кол-кору-дур.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

* эреңгей – эрг. сексуальный.

“Кайы черниң чылгычызы сен?”

1. СӨӨЛГҮ ӨРТЭЭЛИНГЕ БАРЫП ЧОРДУМ

Дуу оранче үш чыл бурунгаар чоруй барган дунмамның хоорай чевээнде хөөрүнге, черле ынчаш, ында мөңгө уйгузун удуп чыдар дөргүл-төрелдеримни эргип чорааш, эрткен-барган үелерде эдержип чораан эш-өөрүмнүн маанайларын база оон көрдүм. Эргээн тудумда-ла, чыскаалыры дам баар чорду. Үрде душпаан кижилерим-биле маңаа ужураштым. “Каңдаашкыңа таварышкан хем дег сыыгап, кызырлып олурар деп чүвевисти” деп бодап олурдум! Шупту-зунга душтум, чугаалаштым, таакпылаштым!

Шагдан бээр эдержип келген акым, эжим, даргам Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарның сөөлгү өртээли база мында. Албан езузунуң дыңнадындан алырга, хенертен аарыгдан барган кижиле болгай. Дүүн чаа-ла телефонга каттыржып чугаалажып турганың каң кадык кижин чок апаарга, сагышка анчыи хөлчөк, кижидораан-на өскүссүрөп каар чораан. Оон бээр ам 3 чыл чоокшулап олур...

Тураскаал тургузар деп турар хевирлиг – чевээниң чанында тудуг материалдарын эңдере төп каан. Оон сөөлгү өртээлинге тураскаал тургузары черле чөп боор, канчаарга-даа билдингир күрүнө ажилдакчызы, улуг чогаалчы чораан кижидир. Сакты бээр эш-өөрү, чону хөй кижиле болгай. Бисте ону танывас, билбес кижиле кайын тыптыр. “Кайы черниң чылгычызы сен?” дээр болза, ол бүдүн Тываның болур. Амыдыралга херек кырында болган бо каттырынчыг болушкун “Кайы черниң чылгычызы сен?” деп атбиле оон чогаалдарында чырыттына берген чоржук. Бо айтырыгның тыптып келгениниң дугайында каттырынчыг, чаптанчыг чугааны оон бодундан дыңнааным езугаар шала сөөлзүредир чугаалап бээр мен.

Оон дугайында бижири дээш кайы талазындан сегирип алырын билбейн баар мен. Бирээде, ол бүгү назынын-да удуртукчу албан-дужаалдарга ажилдап чораан улуг дарга кижидир. Ийде, ол драматург, шүлүкчү, очулдурукчу, публицист, журналист база-дыр. Үште, идегелдиг эш, чоннуң оглу, үлегерлиг ада, кырган-ача-дыр. Мен бодаарымга, чаңгыс кижиниң назынында ындыг чаяалгаларның капсырылганы бурган авыралы хире. Ук чаяалгаларның кайы талазы деңзи караан ажыр басып турары дээрзин коптарбас мен. Ол дээрге кижиле бүрүзүнүн аңаа бот-хамаарылгазы ыйнаан. Ук айтырыгга баш ыжып турбазы-биле оон канчаар чурттап чораанын, кандыг кижиле дээрзин бижексей-дир мен.

2. ТОО БЫДАРААН ЧОНУВУС ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

Үжен ажыг чыл оон-биле эдержип келгеним үелерниң дургузунда каяа четпедивис, кандыг темага, чүнү чугаалашпадым дээр! Хөктүг, каттырынчыг, угаадыглыг, маргыштыг-даа таварылгалар бар-ла.

Бир кезек үеде ол РФ-тиң Күрүнө Думазының депутадындан халашкаш, Россияның Казахстанда элчин черинге “Россотрудничество” черин

харыылап турда, даштыкыда тываларывысты, ылаңгыя Моолдун Баян-Өлгү сумузунда, Кыдаттың Синьзян-Уйгур районунда тываларны чингине Тываже бээрледип алыр аргазы бар бе дээрзин айтырарымга, ону шиитпирлээриниң оруунга тургустунуп келир боттук болгаш боттук эвес чылдагаан-барымдааларны бирден бирээ чокка тайылбырлап олурар кижиле. Калмыкияның президентизи турган Кирсан Илюмжиновтуң, Сенгел тывазы чогаалчы Чинагийн Калзаңның тоо быдарай берген чонун чаңгыс черге чыыр дээн оралдажышкыннары чүге огулуг түннелге чедирбээнин чедингири-биле тайылбырлаар чораан. Бо бүгүге улуг белеткел ажилдары херек деп чүүлду ынчан билген мен – девискээр, чурттаар турлаг-хонаштар айтырындан эгелээш, ажил-иш-биле хандырылгага чедир.

Чинагийн Калзаң чажыпкан тараа ышкаш тываларны Сеңгел сумузунда Ак-Хемге чыыр дээш хөй акшатөгерики, күштү үндүрген кижиле. Моолдун радио-телевидениези ук көжүүшкүннү “Улуг көш” деп адай берген. Германияга үнген номунуң шүүдели-биле 800 хире төвөлери саткаш, астыккан тываларын Сеңгелге көжүрген кижиле ол-ла болгай. Удаваанда шүүдеп тургаш көжүрүп алган кижилериниң хөй кезии дедир көжүп чоруй барган болчук – канчаарга-даа кижиниң төк кээп дүшкен чери, чаңылчаан, турумчаан харылзаа-хамаарылгалары кончуг-дур ийин, але. Эдимиң чарты, сөөгүмнүн сыны деп санап чорууруң чон сени хүлээп алырыңа белен бе деп айтырып чайгаар тургустунуп келир. Ынчангаш, “Белеткел ажылы херек” деп Чылгычы Чимит-Доржуевичиниң чугаазы-биле чөпшээрешпес арга чок.

3. ДАРГАЛАР “ООЛДАРЫ” АПАРГАН

“Тываның аныяктары” солуннуң редакциязынга ажилдап турумда, аңаа Шукан аттыг театр училищезин дооскан артистер – Чылгычы Ондар, Александр Шоюң, сөөлзүредир Сергей Ооржак – ажилдап турдулар. Оларның нарын, солун ажылынче шымныгып киреринге, бети дие Сергей Ооржактың, Чылгычы Ондарның ролю, киржилгези улуг турган-на боор. Ол үеде драматург Ч. Ондарның, уруглар чогаалчызы А. Шоюңнуң, салым-чаяанның артист С. Ооржактың ады билдингир апарган үеи ол чүве. Тываның Дээди Совединиң даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондар, СЭКП Тыва обко-

мунда Улусчу контроль комитетиниң даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак олар база эрге-чагыргага хевээр турган.

Чылгычыны Чимит-Доржуевич дээр, а Сергейни Дандар-оол-ович дээр. Ынчан Горбачевтуң дүргедээшкениниң, ажык-чарлыг политиктиг адааннажылганың үези-ле болгай. Хостуг, дорт соңгулдаларга депутаттарны шилип, бадылап ап турдувус. Амыдыралга, политиктиг демиселге бо ийи таланың кайызы өскезиниң адын ажыглап турган чүве, оозун билбес мен. Хевирин бодаарга, ийи таланың кайызынга-даа ажыктыг турган боор. Че, ону сураглап-даа канчаар бис. Барза-барза Чылгычы Чимит-Доржу дарганың, Сергей Дандар-оол дарганың “оолдары” апарып, анекдотка-даа кирип турар чүве эвейикпе. Сөөлүнде барып Ч. Ондар “Соңгулдалар, соңгулдалар” деп шиизинде ындыг политиктиг демиселдиң эки-багын сойгалап каан чүве.

4. ОДАГ ЧАНЫНГА ХӨӨРЕМ ЧУГААЛАР

Тайганың таскылынга азы дааштыг хемниң унунда кыпкан одагың чанынга аңчы, балыкчы улустуң хөөрем чугаазы дек үстүр эвес. Аксы-боксун дуй шаап, хоруп, кеденип турар улус бар эвес – чүнү-даа чугаалажыр бис. Политикадан эгелээш, уран сөске, чогаалга чедир. Бир шагда ондарлар аймааның президентизи турган Чылгычывыс сөске черле муңзавас кижиле, сагышка кирбес солун теманы тып экелген, улусту каттырткан олурар. Ол база тускай уран чүүл-дүр ийин але. Ол чугаа-соодувустуң кезик-чамдызы Чылгычы Чимит-Доржуевичиниң “Үш ок” деп шиизинде кире берген чораан. Оон дугайында албан бижири мен деп аксы-сөзүм берип, оон бодунуң чөпшээрелин-даа алган кижиле мен. Ону бадыткапкы дег херечилерим-даа хөй. Ынчан келирге, Чылгычыдан аңгыда, өрелиг арткан кижилерим көвүдөп-ле олур. Бир шагда ындыг аазаашкынны Батый Кенеш, Борис Монгуш, Дадар-оол Лоовай, Владимир Биче-оол акыларымга берген турган кижиле мен. “Хүреш” агитбригаданың, оон киржикчилериниң, фестивальдан фестивальга чедир агитмаңнаашкын үезинде оларның солун ужураалдарының дугайында сактышкыннары бижири болган мен. Ам харын кандыг аайлыг чүве апарды – четтигер ирги мен бе?

“Силерни чеже бижири кижиле мен, оода кайы-бирээңер багай акыңарның дугайында бижириңерзе” деп, Чылгычы Чимит-Доржуевич чамдыкта шугулдай аарак чугаалаар чүве. Ондар-уйгур шугулдап азы могоаттына бергенде берге-ле. Ону оожуктуруп, көгүдери амыр эвес херек. Ынчалза-даа ындыг таварылгалар ында-хаа таварышкылаар. Боду-ла чазыгып чоруй баар кижиле.

Дун оглу хары чуртка орук озал-ондаанга таварышкыш чок болган соонда, акымның сеткилиниң уян апарганын, улус көрбээнде карааның чажын болганчок-ла чоткан чоруурун эскереп апарган мен. Оозун өскелерге кайын билдирер ийик. Кадыганы бергенде хая-даш дег кижиле-ле болгай. Хөй-биле кады хөлзөп чоруп турар. Ам бодап чоруурумга, хөйүнү аразыңа муңгак бодалдарыңдан алаагып, бууккан хөрзүн чазып ап чораан-дыр ийин.

“Кайы черниң чылгычызы сен?” деп каттырынчыг болушкуну Ч. Ондарның намдар сактышкыннарында кирип каан чораан. Мен оон 2 томнуг

“Амыдырал ам-даа уламчылаар” деп эгелиг намдар төөгүзүн редакторлаан кижиле мен. Бодунуң үезинде Тываның улустуң чогаалчызы Александр Даржай оон баштайгы кеззэн Салчак Токаның “Тос чадырыңа” дөмейлеп, хөлчөк мактаар кижиле. Авазы биле ачазының аразында харылзаа-хамаарылгаларны, бодунуң бичии шаанда амыдыралын Чылгычы Ондарында хөлчөк таптыг чуруп көргүскен. Харалаан, үезинде ол номнуң долу хевириниң чырыкче үнмээни хомуданчы. Ону үндүрер акша-төгери сураглап, эдилгелер болгаш аңаа чаа эгелер кирип турда, үле-херек узамдыга берген. “Мемуарларның назыны кыска-дыр ийин, ылаңгыя политиктиг амыдырал-биле холбашканнарның. Чогаалдың маадырлары дириг чорда, улус-чон оларны утпайн чорда чырыкче үдээни дээр. Ону чогуур үезинде үндүрер болза дээштиг, угаадыглыг болгаш үре-түннелдиг болур” деп чугаалап шаг болган мен. Шынап-ла, намдар дептериниң 2-ги тому амгы Тывага болуп турган политиктиг амыдырал-биле холбашкан чүве.

5. АДАК СӨС ОРНУНГА

Чылгычы Ондарның дугайында сактып бижири дээр болза, кылын ном чеде бээр. Намдарының кайы-бир талазын аңаа хамаарышкан кижилер коптарар ыйнаан. Мээң бодунуң назынымга оон чедирген үлүг-хуузун үнелеп, каткан дузазын утпайн, четтиргеним илередип чоруур мен. Чүгле мен эвес. Ындыгларның саны кайы хөй.

Ам үстүнде аазааным сактышкынны төөгүп берейн.

Ол Тываның Культура яамызынга сайыттап тургаш, барыын кожууннарже үнүүшкүннү сургакчылап чорда, Чадаана дужунга бир кижиле машина бадылап турган чүве-дир. Кайнаар чедерин айтыргаш, олуртуп алганнар, оон халаң эзири соонда билдине берген. Олурган оолдар-даа, сыйыт-даа ыт чок. Бир шаг болганда, демги чорумалында шала шог чаң тыптып келген. Ат-сып, чер-чуртун-даа айтыргылаар шала сараалыг кижиле болган. “Чылгычы мен, Баян-Дугайдан” деп сайыт харылап чорда-ла, бичии болгаш демгизи айтырын катап салыр. Чадап-чадап кааш сайыт “Бажың-Алаактың, “Искраның” Чылгычызы мен” деп эгелээш. Халаң эзирик кижиниң хорадаары-даа хөлчөк: “Мени эзирик деп бодап чор сен бе? Баштай Баян-Дугайның мен дидиң, ам Искраның апарган. Чогум кайы черниң чылгычызы сен аан?”

Ондар чолаачызы-биле кады даштыгаар үнүп, машинаның байдалын хынап, чиигенип ап турар аразында, машинада арткан оолдар демги чорумалга кайы черниң чылгычызы деп чүүлду билдингири-биле тайылбырлап берген хевирлиг, оозунуң шог чаңы чымчап калган, чүгле “даргамайлаар” апарган дээр чүве.

Амгы үеде Чылгычы деп аттыг бичии оолдар Тывада эңдерилген. Хоомай кижиниң ады-биле ада-иелер төлүн кайыын адай бээр чүве деп, Чылгычы Чимит-Доржуевичиниң төрөлзирек, кижизин олар эскергени, көргени ол-дур.

Бо кыска чүүлүмнүн кол маадыры дег чаагай мөзү-бүдүштүг, турушкур оолдар Тывага элбек-ле болзунам деп чалбарып чоруур мен. “Кайы черниң чылгычызы сен?” дээрге, Тываның, тыва чоннуң болурга-ла четчир-дир ийин.

/ Артур ХЕРТЕК.

Төрүттүнгөш, өскөн черим-чуртум Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга, ырда кирген Манчүрек хем ол ийин.

Ачам Сергей Диинмеевич Ховалыг (Ашак), авам Досу-маа Арыжыковна Сарыглар олар Манчүрекке, күрүнениң, малын малдап, чылдың дөрт эргилдезинде, өске малчын эш-өөрү-биле бир дөмей пенсия үнгүжеге чурттап чорааннар. Бо чылын олар чораан болза 105 харлап турарлар ийик.

Манчүрек хемни өрү машина оруу 1964 – 65 чылдарда тус черниң чонунуң күжү-биле ажылгалга кирген.

Бичиимде Манчүректи өрү-куду халдып турган ГАЗ-51 деп машиналарны көргөш, магадап, оон-на машина-техника сонургаар апарган мен. Манчүрек хемниң эринде машина дүрзүлүг улуг-бичии даштары-биле ойнап өстүм.

Шериг чоруурунун мурнунда Кызылдың ДОСААФ-ка чолаачы мергежилге өөренип алдым. Ыраккы Приморьениң ынчангы совет-кыдат, амгы россияжи – кыдат кызы-гаар заставазына шериг хүлээлгемни эрттирдим. Ийи дугаар чылымда 1975 чылда күчүлүг ГАЗ-66-ны, прожекторлуг ЗИЛ-ди, БМП-ни-даа мундум. Заставаның эмдик аъдын мунар кылдыр база өөреткен мен. Калашниковтун автомадын эгиннеп алгаш, кызыгаарның сөөлгү метр черин серемчилелдиг хайгаарап көрүп база машина башкарып чорааным кажан-даа уттундурбас.

Ам дөртөн ажыг чылдар иштинде машинаны башкарып, дугуй кырында амыдырап, чеденги артың бединче үнүп бар чор мен. Чүңү көрбедим дээр. Аңгы-аңгы чылдарда чаа машиналарны

Чолаачы мен

соңгаар улуг хоорайлардан керээ езугаар чогуур черлеринге эштерим-биле тываже мунуп эккеп чордум. Кады ажылдап чораан эштерим хоочун чолаачы Владимир Доржуевич Кара-Сал, аныяк чолаачы Мөңгүн-оол Борбак-оолович Ховалыг олар-биле барбаан-четпээн черивис-даа чок. Абакан, Минусинск, Новосибирск, Омск, Курган, Красноярск, Иркутск, Улан-Удэ, Соңгу Казахстаның Кустанай, Кемерово дээш оон-даа өске.

Бир сонургадып бичири чүүлүм бар. Ол болза 1994 чылдың июль 5 – 9 хүннеринде КАВЗ маркалыг автобус-биле Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүрен хемниң бажы-биле ашкаш, Кожагач таварааш, Даг-Алтай хоорайга чорук кылып четкеним.

Мөген-Бүрен суурга ажылдап-чурттап чораан

төрөл акым Март-оол Кулаевич Ховалыгның бажыңына эргинин артап кирип менди-лежип, аяк шайын ишкенимни утпаан мен. Оруктуң байдалын олардан дыңнап алдым-даа. Төөрөп чорааш, төрелин тыпкан дээр ийикпе.

Мөген-Бүрен хемниң иштин өрү Алтай ажар дээш үнүпкен бис. Каас-чараш бойдус чурумалын кайгап, хеминде балык-байлаңы, хөлдөрүндө өдүрөк, кастарны, тайгазында хаяларда маңнашкан те-чүмаларны болгаш дас деп кушту-даа аңаа көргөнивис кайыын уттундуурап ийик.

Даг-Алтай республикаже Кожагач таварып улус чон сөөрткен автобус ол оруктап ажып чорбаан чүве-дир. Кады чораан чолаачы дуңмам Мерген Давааевич Ооржак. Ынаар чораанывыс биске баштайгы ажыдышкын. Мээң чолаачы амыдыралым-

да ол онзагай болуушкун болган. Арт-сыннарныг доктаап, ак-көк кадактарывысты баглап, ак чемивистиң дээжин оран-делегейже чажып, чалбарып тейлеп чордувус.

Оон дедир чанып олургаш, Барлык хемниң Сарыг-Кызаа кежиинде суг ортузунда улуг дашка арттылып кадалган ГАЗ-53 машина тур. Ол машина долу чүктүг, ооң кырында чаш ажы-төл куспактап туткан кижиле хөй. Сугда 53-тү автобузунуң бар-ла күжү-биле аай-дедир шелдирип тургаш терең сугдан үндүр сөөрттүм. Бурган өршээ! Мугур-Аксы баар машина кырында чон кургаг черже үнүп келгенинге амырап, өөрүп четтиргенин чугаалап турган чүве.

Ынчаарда ол хүннерде суггур чаашкын чаап турган болгаш Барлык хем тереңнеп, сугнуң өңү өскерлип, кызыл божа бооп хуулуп, агымы шапкын турган үези. Барлык иштинин машина оруун суг үрөп каапкан. Олар мону номчааш, сактырлар боор.

Машина башкараары – харысалгалыг ажыл. Амыдырал хүн бүрүдө хайымныг, ол кандыг-ла-бир улуг дугуй дег дескинип турар, а чолаачылар чүс-чүс, муң-муң километр оруктарны чычааны-биле эртип, чонунга бараан болуп чоруурлар. Тывавыстың амыдырал сайзыралы дугуй кырында дээрзин билер бис. Бистиң буттарывыстың адаа-биле оруктар караандыр эртип, улуг арттар чавызап, узун оруктар кыскалап-ла турар болзунам деп йөрээлимни силерге күзедим.

/ Юрий ХОВАЛЫГ,
ТР-ниң күш-культуразының
болгаш спорттун тергигини.
Сүт-Хөл кожуун, Бора-Тайга суур.

Буянның кижилерниң бирээзи

Эрзин кожуунуң Мөрен суурунун чурттакчызы Буян Анай-оолович Допчут чонунга дыка-ла улуг дузаны чедирип чоруурун чаңгыс чер чурттуглары билип чоруурлар.

Шынап-ла, бо оглувус аалының ишти, уруглары, оглу, кенни-биле демнежи алгаш, садыг ажыдып алган. Садынының барааны хөй. Чаңгыс чер чурттугларын аъш-чем, идик-хеп-биле дыка эки хандырып чоруурлар. Чонунга хүндүткелдиг, садып алыкчылары-биле эптиг-эвилең, чугаалажып билер.

Бо өг-бүлө ажыл бүрүзүндө чыда калбайн, мурнуку одуругда чоруп турарын эскерип көрүп чоруур бис. Буян Анай-оолович, Римма Бурбужуковна кайызы-даа ийи дээди эртемниг башкылар. Мөрен школазынга дыка үр ажылдааш, улаштыр-ла садыг шугумунче шилчээнер. Мындыг эки ажылдап чоруур чонувустун ат-сывын адап чоруур болзувусса эки деп бо-даар мен. Ынчангаш моон-даа соңгаар ам-даа эки ажылдаарын күзээр-дир мен.

/ Чечекмаа САДИ.

Эрзин кожуун, Мөрен суур.

Элдептиг хам

Тес-Хем кожуунга сураглыг хамнарның бирээзи Самагалдай девискээринге чурттап чораан Оюн Хам-оол турган чүве-дир. Ооң илбик-күжүнүң дугайында караа-биле ылап көргөн улус элдепсинип чугаалажыр чораан. Изиг кызыл көс кырынга кызыл-бут сүзүп, хамнаар. Чаңгыс өргөн кырынга самнап, дескинип турда, кежээ-ле амытан чораан!

Хам-оол яды кижилер ийин. Каш өшкүлүг. Ол черниң бир оор оглу Хам-оолдун семис өшкүлериң бирээзин оорлаар дээш, ооң кажаазынче кире берген. Ыт-даа ээрбээн, өгдөн кижиле-даа үнмээн. Оол семис өшкүнү түдүп алгаш, чадагай кажааны ажып октаар дээш өшкүнү ууп, шимчедип чадап каан. Шимчеш-даа дивес болган. Бо кандаай чоор дээш, өшкүнү салыптар дээрге холдары оон адырылбастай берген. Оон даң адып, чер чырып келгиче холдары адырылбастаан, ол черинге чыпшына берген болган.

Хам өөндөн үнүп келгеш, көргөш, чугаалаан иргин: "Кижилер чурту кидирээштиг, кижилер химирилдиг болуп болгай. Орта чор, моон соңгаар оор-сук үүлгедип кылып, улус чүвези оорлабайн чор!" – дээш, оолдун аксы-сөзүн алгаш, чорудупкан. Ол ылап болган таварылга-дыр.

/ Валерий КАРА-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну,
Тыва Республиканың Чогаал-чылар эвилелиниң кежигүнү,
Таңды кожуунуң алдарлыг
ажылдакчызы, Улус өөредилгезинин тергигини.
Кызыл хоорай.

Чугаа-соот чүгле карганыгдан, бужар сөстөрдөн бүткен

Шаг-үе бергедээрге, улуска таптыг сөс-домак чедишпестээн хевирлиг, массалыг информация чепсектерниң кандыг-даа хевиринден эскерип олурарга, кижилерниң чугаа-сооту чүгле карганыгдан, бужар сөстөрдөн бүткен болур, белден өрүлөвес апарган. Тайылбырларны номчуп олурарга, чамдык үжүктөрдүн орнунга сылдысчыгаш азы кандыг-бир демдек-даа салып кагза, чогуом ол бүгү карганыг, багай, бужар сөс дээрзи дөмей-ле билдинип келир.

Ылаңгыя федералдыг солун-сеткүүлдерден, телеканалдардан, социал четкилерден эскерерге ындыг. Мындыг илерээшкениң чалгы национал массалыг информация чепсектеринге шала орайтады чалгып келири чугаажок. Тывага хамаарыштыр алыр чүве болза, Москвада болуп турар болуушкуннарның чалгы-чаңгызы үш хире ай болгаш чедип-ле кээр болгай. Моон мурнунда ындыг турган, ам ук хуусаа оон-даа артык кызырылган. Ынчалзажок,

ам безин чамдык тус черниң телеграм-каналдары, интернетте сайтылар федералдыг массалыг информация чепсектериниң үлегерин эдерип эгелээн. Оон улам чүү болурун амыдырал көргүзө бээр ыйнаан.

Ырак эвес үеде мындыг төөгүнү чурттап эрткен болгай бис, ооң херечилери бистиң аравыста ам-даа бар. Назы-хары дөгүй берген дээрден башка, олар эрткен шаг-үени хөлчөк эки сактырлар. "Чоннуң дайзыннарынга" шамнатканнарның чурук-хөрүүнде караан дежиң, "Бүтпес идегетке өлүм" дижиң, хөйүнү үзел-бодалындан өске бодалдыг кижилерни чип каар чыгай бээр, оларның ат-сывын хүлге, чамга борап-ла эгелээр-дир бис. База катап эрткен чүс чылдың 30 чылдарының соок тыныжы хаарып келгензиг. "Төөгү катаптаар салымныг" дижири ол эвес бе?

Россияда чурттап турар чоннарның хөй нуруузуңуң дылында майт-шорт чок. Сеткил-сагыжының байдалын олар бир янзы илередирлер. Ынчалза-даа сөөлгү үеде орус

майт-шорт амыдыралывыстың бир адырылбас кезээ болуп, сеткил өйгөн бодалдарны үндүр "кузуп" алырының бир аргазы болу берген. Сактырга-ла, ооң соонда сеткил ажый берген ышкыш сагындырар. Кады чурттаан эжи, ажы-төлү бөгүнгүнүң дайынчаазында киржиң, хүн бүрүдө өлүмнүң соок тыныжын ожаап чорда, бак сөглениринден, карганырындан өске арга артпас хире. Бир талазында оларның ындыг байдалын билип болбайн аан.

Тускай шериг операциязының эгезинде, ооң үезинде кадагааты чурттарже үнүп чоруй барган ат-алдарлыг кижилеривисти чүү деп-даа дорамчылап, карганып турар апарган-дыр. Ишти ирик, бот-хомудалдыг өжээти кижилер ынчап турар ирги бе дээрге, ол-бо кыдыгыларындан эмгел-жип херип кааптарлары кайы хөй. Дорзук-дарзын, эмчигир, сыгыгырын, кырган-дичеңин безин сурай бээр. Үезинде чүнү-даа ытташпайн, авыастагып турган улустун чүгле аскы калбаңнаар, эрни сүүререр чүве апарган.

Мындыг шаг чуду берге үеде кандыг-даа массалыг информация чепсектериниң бирги ээлчегде кол хүлээлгези болза, чуртту камгалажып турар шериг оолдарывыстың хей-аъдын, тура-соруун, сүлдө-сүзүүн көдүрери, оларның биле чоннуң чаңгыс эвин көргүзери, деткимче-дузанын кадары болур. Ону чүгле майт-шорттун дузазы-биле илередир чүве болза, дайзын-нардан дээрдедес болганы-выс ол болур.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ишти ки айтырылгы иштикини болуп артып, маадырлыг дайынчыларывыстың кулаанга четпейн баар турган. Ам ындыг эвес-тир – информастыг технологиялар ол хире хөгжээн. Кайда чүү болуп турарын бирден бирээ чокка бижиң турар апарган. Ынчалза-даа оода-чадаарда хууда, өг иштинин берге айтырылгыларындын ындазында-ла төрзөн кижилери дээш хары черде сагышсырап чоруур оолдарывысты куйлатсывыс-са чүл?

/ М. КУЛУН-ДАРЫЙ.

| АЛДАН-МААДЫР ШКОЛАЗЫНЫҢ 80 ЧЫЛЫНГА |

Өөм ышкаш школам

Ам бо 80 харлап турар школамның үнген дөзү — Манчүректин эге школазы. Ооң баштайгы директору Деге Самбаевич Ондар. Шыны-биле алырга, Алдан-Маадыр школазы ТАР үезинде ора-сомазын алган дээр болза, частырыг чок. Ынчангы үеде үжүк-бижик билбес чорукту узуткаар дээш, чайлаг, кызыл-өглер школазы тургулаан. Ол 1942 чылда тургустунган. Кадыг-берге дайын үезинде школаның холу салдынмай, шыдажып үнген. Ынчангаш Алдан-Маадыр школазы маадырлыг школаларның санынче кирип турар.

Аныяк-чаш назынымның чылдарында эртемнерниң эжиин аядып кирген мээң эргим, өскөн өөм ышкаш школаның дугайында, каксыдаа бол, сактыышкынымны бижип көрейн.

Мында мээң эргим өөм ышкаш дээн домактың утказы: 6 харлыг чажымдан бүдүн өскүс арткаш, школа дооскужеге чедир күрүнө хандырылганын турган мен. Чайын пионер лагеринге чайлаар, а күзүн школамче өөренип чедип кээр турдум. Бирги класска 1954 чылда өөренип эгелээн мен. Школавыс чаңгыс өрээл, бичи дербелчин бажың чүве. Суурдан элээн ырак хавак кырынга турган. Ол үениң айы-биле бирги класска хар-назынын барымдаалавайын, холуй өөредип турган. 6 харлыг бис 18 — 20 харлыг акыларывыс, угбаларывыс-биле кады өөренип турдувус. Олар дээр-ге Танов, Макай-оол, Шынаң-оол, Карандаш, а угбаларывыс Шүңмек, Машина, Майток, оон-даа өскелер. Школаның директору Сарылгар Кырыма Кыстанмаевич.

Аалдары элээн ырак сургуулдар школага аъттарын, а чамдыктары молдургаларын мунуп алгаш, өөренип кээп турганнар. Ол хөлгелерин херимде өртөп-баглап каан тургулаар чүве ийин. Өглеринден кээп турар сургуулдарның идик-хев аңгы-аңгы: хой кежи алгы чүвүрлер, хөм хап идиктер, даалымба пөстен даараан хөйлең, чүвүрлер. А кышкы үеде хой кежи негей тоннар, өшкү кежи чолдак хөрөктээштер боор чүве. Бо бүгү караамда ам-даа чурутунуп артып калган. Күрүнө хандырылганын бистиң идик-хевивис эки турган. Интернатка амданның хлебти моол кадай быжырап турду. Кидис өө школа чанынга турар чүве ийин.

Чаңгыс өрээл школавысты улай туткаш (чылын сагын-май тур мен), 7 чыл школазы кылдыр эде адаан. Школавыс директору Екатерина Михайловна Командирова апарган. Ол кедергей улуг-шыырак, шыңгыы негелделиг башкы чүве. Школавыска янзы-бүрү омак-сөөктүг башкылар хөй турган, ынчангаш кол-ла эртемнерни олар башкылап турганнар. Ол эртемнерни очулдурукчу башкы таварыштыр өөредип турган. Олар

биске быжыг билигни берип, эртем-билиг далайынче үдеп, ажык орукту изеп бергенинге өөрүп, амдыгаа чедир утпайн, сактып чоруур мен. Черле ынчаш, Алдан-Маадыр школазынга аажок талантылыг башкылар ажылдап турган. Олар ам бистиң аравыста чок-даа болза, сактып бижири артык звес боор. Оларның кириген үлүг-хуузу школаның төөгүзүнге артар ужурулуг. Ам сактып көрээлиңер: Маржымал Очурович Ондар. Баштай интернатка шериг хептиг, чазык шырайлыг, делгем хөрөктүг аныяк бот кижизидикчи башкы ажылдап келген. Чоорту күш-ажыл башкылай берген. Маржымал башкы дыка талантылыг шевер кижиге болган, узаныр-чазаныр, а кажан сыгыртып-хөөмейлей бээрге, ооң чанындан ыра-вас турган бис. Бызаанчы, игил, хомус дээш, кандыг-даа хөгжүм херекселдерин чазап кылып турган. А интернаттың дазылганын кезээки үеде суурнуң сыгыртыр, хөөмейлээр оолдарын чыып алгаш, ужуражылгаларны эрттирип турган. Бир кайгаар чүвем — Алдан-Маадыр суурга дыка хөй сыгыртыр, хөөмейлээр оолдар чурттап турганнар: Ооржак Хунаш-таар-оол, Сундукай, Сот акый, Бүрзе, Аңгы-оол, Үспеек (Үс акый), оон-даа өскелерни сактып олур мен. Ол кезээге келген орус омактыг башкылар дыка магадап, көрбээн чүвезин көрүп каан дег, сыгыртыр, хөөмейлээр оолдарның аксын ажып шаг-ла турар чүве ийин.

Бис дазылгавыска келгеш, өттүнүп сыгыртып-даа турар бис. Маржымал башкы сыгыт-хөөмей бөлгүмүн аядып алгаш турган. Бөлгүм кир-жикчилеринден хоомай звес сыгытчылар, хөөмейжилер үнгүлээн. Олардан мээң чаңгыс классчым Кылаң-оол Монгуш тергин турган. Көрүлдө-фестивальдарга шаңнал-макталды ап турган. Маржымал Очурович ол чер чурттуг топтуг-томаанның чараш кыс Хоор угбай-биле өг-бүлө тудуп чурттай бергенер.

База бир кижизидикчи башкы Омзаар Шетович Серээ. Кызыгаар кезээнге турган хевиле олчаан интернатка кээп, кижизидикчи башкы болуп ажылдай берген. Ол боду хүлүмзүрүп чоруур, ынчалза-даа шериг чурумун салбаан, кедергей шыңгыы. Столоваяже чем-ненип баарда, чыскаалып алгаш, марш-биле ырыжып чедер, оруннарны чаңгыс аай чараштыр эдер, дазылга ишти кылаңайнып турар кылдыр чуур. Хүн чуруму шак, минута-биле санап кылдынган, чурум үрээр өөреникчи чок турган. Омзаар башкы гармошкага кедергей ойнаар. Мээң чүрээм ала-чайгаар-ла ынаар тыр-тыла берген. Бодум безин билбейн, гармошканың чараш тааланчыг үнүн дыңнаар дээш, башкының чурттап турган борбак бажыңыга бо-ла маңнап чеде берген турар

мен. Башкым бирде мени "Онаалган кылбайн, бээр маңнап турар сен!" — деп кончуп, чамдыкта гармошканың үннерин айтып берип, "Колхозчу мен" деп ырыны өөреткен-даа. Ол-ла хевээр гармошка, баян-биле чарылбаан мен. Омзаар Шетович база-ла бот ажылдап келгеш, Алдан-Маадыр суурнуң ховар дээн чараш кызы Семис Чанзановна угбай-биле өг-бүлө тудуп чурттай бергенер. Омзаар башкы сөөлгү чылдарында тыва радио, телевидениеге корреспондент-журналист болуп ажылдап турду.

Дараазында башкывыс Кертик-оол Күжүгетович Монгуш — бот-тывынгыр композитор. Баянга ойнаар, хылдыг хөгжүм оркестрин удуртуп турган. Кертик-оол башкы мени баянга ойнадып, нотаның эге билиглерин берген чүве. База-ла элдептиг аныяк башкы. Чаа ажылдап келген аныяк херээжен башкы Сүвүр-Кара Монгуш-биле өг-бүлө туткан.

База бир башкывыс Экер-оол Түлүшев Кечил-оол — бичии урулгар чогаалчызы. Шүлүк чогаалынга ынактарның бөлгүмүн эрттирип турду. Ынчан кончуг аныяк башкы хостуг үезинде хаакка маңнап, улуг-хүннерде бисти эдиртпеш, походтап, бедик-бедик тейлерден чүңгүлап-даа турар бис. Башкывыс хаактыг маңнап ора-ла, тура дүшкеш, хараган дөзүнге орган бора-хөкпешти чаптап: "Оолдар! Топтап көрүңер даан! Боску ак богаалыг, бора өң чучактыг..." дээр. Ам бодап олурарымга, ыры апарган "Бора-Хөкпеш" деп шүлүү ол хире. Ол бичии урулгарга чараш-чаптанчыг шоодуглуг-даа шүлүктөрүн хөйүнү бижээн. Бо башкывыска дыка ынак турган бис. Походтап чораан черивиске доңа берген хлевивисти отка эргизип чип, шай-даа хайындырып ижип чораан бис.

Ам Тываның башкыларының башкызы болгаш Тываның алдарлыг эртемденнеринин башкызының дугайында бижип көрейн. Школага тыва дыл болгаш төрөөн чогаал башкызы болуп ажылдап келген Алексей Мукур-оолович Белек-Байыр. Бо башкының кичээли кедергей солун эртер, чалгаарап, тенектенир чай чок, өөреникчи бүрүзүн айтырып четтигиптер. Ханы билиг-лиг. Балыктаарынга кедергей сундулуг. Кичээлдер төнерге азы дыштаныр хүннерде улуг класстың оолдарын эдиртип алгаш, Хемчик, Алаш хемнерже чоруттар. Черге чорааш, аажок баштак солун-хөктүг чүүлдерни бо-ла чугаалай бээр, бисти черле чалгаартап, орук эрткенин билбейн баар турган бис. Ынчан балык дээрге имилеме чүве болгай. Колдуу-ла кадыргы, мыйыт, шокар. Башкывыс октаар сыырткыжыңга ортумақ белдерни тудуп ап турду. Өөрүүрүн кандыг дээрл аан... Туткан балывыстың чамдызын черге өрттедип чип, а бир чамдызын башкывыстың

шоодайынга суккаш, чадаг-тергезинге шарып бээр турдувус. Ол аажок бөдүүн эртемден башкы тергезин чедип алгаш, бис-биле хөөрежип, таваар базып олурар чүве ийин.

Ам Алексей Белек-Байырның эртемден өөреникчилеринден кезек кижиден адап көрейн: Монгуш Борахович Кенин-Лопсан, Александр Чайбарович Кунаа, Доржу Сеңгилович Куулар, Шулуу Чыргал-оолович Сат, Херел-оол Дажы-Намчалович Ооржак дээш оон-даа өске.

Өөреникчилеринин аразында чурукчулар, композиторлар база бар. Чурукчу Сергей Ланзыы, композитор Альберт Танов, чогаалчылар мырыңай эңдерик, оларның шуптузун бижири болза, хөй үе херек.

Школавыстың дараазында директору Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар. Ол Тываның алдарлыг Арзылаң мөгези. Ол школага күш-культура башкызы турган. Боду спортка кедергей ынак: хүрежир, хол бөмбүү ойнаар, хаактаар, конькилээр, хөккэй ойнаар — спортка дески кижиге турган. Күш-культура кичээлдери эң-не бедик деңгелге эртип турган. Кышкы үелерде (ынчан спорт залы деп чүве бар звес) даштын чеже-даа соок болза, кичээл ыяап-ла эртер турган. 5 — 6 дугаар күш-культура кичээлинде башкывыс бисти алгаш, Хемчик дожунче чоруттар. Школадан Хемчик дожунга чедир 5 — 6 км ырак. Аңаа баргаш, дошту кылайтыр аштап алгаш, кезээге чедир хөккэйлеп ойнаар турдувус. Бис, интернат оолдары, дүштеки чем чивейн, "өлүр" чеде берген арай боорда-ла дазылгавыска аштаан-суксаан калгып кээп турган бис. Сүүр-оол Хүргүлековичинин өөнүң ишти Манчүрек чурттуг Ондар Деспи. Деспи Санааевна төөгү башкылап турду. Сүүр-оол Хүргүлекович класстан дашкаар күш-культураның сайзыралынче улуг кичээнге салып турган. Ооң бир чижээ — кышкы дыштанылга үезинде спортчу маргылдаалар эрттирер дээш чадаг Ак-Даш, Хорум-Даг, Чыраа-Бажы, Шекпээр школаларынга баргаш, хөккэйге маргылдааларны эрттирип, ойнап чораан бис. Черле кончуг тура-соруу бедик башкы. Часкы дыштанылга үезинде школаның улуг класстарының өөреникчилерин, башкыларын болгаш ада-иелерин эвилелдеп алгаш, Ара-Аргадан токлап хап ажылдап база турган бис. Ол кончуг берге ажыл. Хол хирээзи-биле улуг чоон дыйты балды-биле кертпип, хол хирээзи-биле хирээлеп тургаш ужураар. Ооң соонда одура хирээлеп тургаш, чыып тургузар. Кышкы үеде школага одалга ыяжын ынчаар белеткеп алыр чүве. Тайга черде чылыг бажың бар звес, шуглак, дөжек, матрас-тарны хар кырынга чаткаш, одаг кыдыыңа хонуп, ашта-нып-чемненип турар чүве-ле болгай. Өөреникчилерден ындыг бергелерге ундараар кижиге-даа чок, харын омак-сергек кезээки одаг долгандыр тургулап алгаш, ырылажып, солун чугаалажып, хар кырынга

хүрежи-даа бээр бис.

Амгы үениң 6 — 7 класстың өөреникчилери ындыг бергени эртип, ээн тайга черге токлап хап шыдаарлар ирги бе? Ынчан күш-шыдал сайзыралы бирги черге турганы илден. Ооң бир чижээ, школаның доозукчуларындан республика чергелиг тыва хүрештин мөгелери үнгүлээн: Дапыл Ооржак, Өлзей-оол Ооржак, Сендаш Ооржак, Калдар-оол Ооржак (Кыргандык оглу), Макал Доңгак, а хостуг хүрештин мастерлери: Эрес-оол Ооржак, Шыдар Моңгуш, Эмей-оол Ооржак, Оюн-оол Ооржак (олар ам бистиң аравыста чок) оон-даа өскелерни адап болур. Мында Сүүр-оол Хүргүлековичинин кириген үлүү дыка улуг деп бодап чоруур мен. Ол шын-на сеткили-биле ажылдап чораан эзулуг башкы.

Черле ынчаш, Алдан-Маадыр школазы спортчу маргылдааларга, көрүлдө-фестивальдарга Сүт-Хөл кожуунуң бажыңа турган. Ынчангаш Алдан-Маадыр школазының районга ады димиреп турган чүвези ол. Ол үеде школаның балет-мейстер башкызы Галина Ивановнаның тургусканы "Украин гопакты" Москваже кирип тепкен черивис база бар. Баян-оол Валя-биле иелээ. Алдан-Маадыр школазы Тыва Республиканың өске школалары-биле бир дөмей төрөөн чуртунга төлөптиг кижилерни өөредип-кижизидип каанынга чоргаарланып чоруур мен. Оларның аразында янзы-бүрү мергежилдин кижилери үнгүлээн. Каш чижектен кирип көрейн. Улустуң аас чогаалының эртем ажилдакчызы чораан Дарыма Кишчалаевич Ондар, педагогика эртемнеринин доктору, профессор Херел-оол Дажы-Намчалович Ооржак база чоңга билдингир эртемден Оюн Бартан, Майток угбайның уруу, дыл талазы-биле эртемден, Көк-Тей школазынга кады ажылдап база турган мен. Оларның аразында Улустуң чогаалчызы Черлиг-оол Куулар, Бораш Ондар, артистер, композиторлар, журналистер дээш шуптузун төнмес-батпас уламчылап болур.

Мен бодум төрөөн школамга 1964 — 1965 өөредилге чылында башкылап ажылдаар аас-кежиктиг болган мен. Алдан-Маадыр школазының амгы аныяк коллективинин алдан-маадыр адааларының адын сыкпаан, үре-түннелдиг эки ажылы мактаксанчыг. Ону удуртуп-башкарып чоруур школаның аныяк директору Екатерина Ыйдым-Буевнаның карак кызыл ажылын айтып каары артык звес. Биске эргим школавыс уттундурбас.

Ырак черге өөренип,
чурттап чорааш,
Ынак суурум, школамны
сакты бээр мен.
Аныяк-чаш, дөскөл-ле чок
үелерим
Аңаа эрткен, ону канчап
уттур деп мен.

/ Александр ООРЖАК,
Россияның журналистер
эвилелинин кежигүнү,
хоочун башкы.

Чаа Культура бажыңыңа Чаа чылды уткуур

Бии-Хем кожуунун Сесерлиг сумузунда «Сорунза» губернатор төлөвилели-биле чаа Культура бажыңыңа тудуу чоруп турар. Ук кожуунун чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Владимир Байыр-оол, ТР-ниң культура сайыдының оралакчысы Салим Санчы тудугнуң ажил-чорудулгазын хынап четкеннер.

Б о хүнде тудугнуң одалга системазын эптеп-тургузар ажилдар чоруп турар. Дараазында иштиги ажилдар эгелээр. Сесерлигжилер Чаа чылды чаа Культура бажыңыңа уткуур дээрзин Владимир Байыр-оол дыңнаткан.

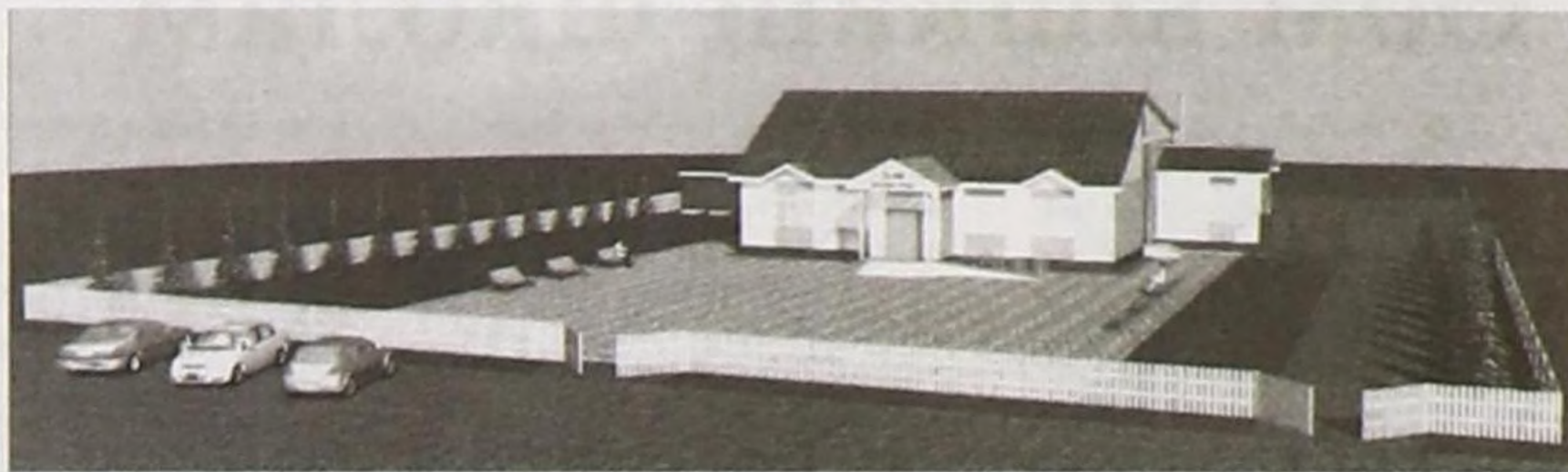
Улуг хар дүшкен

Чоокку хуннерде улуг хар дүшкени-биле Барыын-Хемчик кожуунун коммуналдыг техника-зы оруктарда харны аштап эгелзэн.

О руктарда дожаң хар тайгактаашкынны тургузуп болур, ынчангаш чолаачыларга орук шимчээшкениниң дүрүмнерин сагырын, ол ыш-каш кожуунун чурттагы чонун бораңныг хуннерде узун орук чоруундан ойталаарын сүмелеп турар.

120 олуттуг чаа клуб

Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа сумузунга база чаа көдээ культура одаа неже-жир. Сумунун чурттагылары «Сорунза» губернатор төлөвилелинге киржир

күзелин илереткеш, тудугга боттарының күжүн кириштирип турарлар.

120 олуттуг чаа Культура бажыңыңа тудуу 2023 чылдың төнчүзүндө доостур.

202 дугаарлыг рейс

Октябрь 30-ден тура «Кызыл – Хандагайты – Кызыл» деп маршрут-биле 202 дугаарлыг автобус чоруп эгелзэн. Кызылдан Хандагайты чедир таарымчалыг автобуска чоруунун өртээ 580 рубль.

Маршрут чамдык чурттагы чоннуг пунктуларга доктаап болур: Чадаана хоорай, Чөөн-Хемчиктин Хөндөлөң база Өвүр кожуунун Солчур суур. Бо черлерге аай-дедир чоруунун өртээ 400-тен 570 рубль чедир.

Кожууннар аразының «Кызыл – Ак-Довурак – Кызыл» рейсти катап тургускан. Бо чылдың төнчүзүңгө чедир Тываның Орук-транспорт яамызы пассажирлер сөөртүр «Кызыл – Эрзин – Кызыл» маршрутун катап тургузарын планнап турар.

Кызыл-Хандагайты (Вторник, четверг, воскресенье)		
Населенный пункт	Отправление	Тариф
г. Кызыл	17:00	
ост. «Азия»	19:10 - 20:00	
г. Чадаан	21:15 - 21:25	400 рублей
с. Хөндөргей	21:40	450 рублей
Погран. контроль	22:30 - 23:00	
с. Солчур	23:15	570 рублей
Хандагайты	23:20	580 рублей

/ А. АРАКЧАА билеткээн.

| АДА-ЧУРТ КАМГАЛАЛЫ |

Долу эвес мобилизация дугайында айтырыглар

1. Долу эвес мобилизацияже эки турачы болуп чорупкан дайынчыларга шөлээ көрдүнгөн бе?

– Ийе, көрдүнгөн. Шериг албанылар бир чылда 30 хонук шөлээлээр эргелиг. Мобилизацияже чорупкан дайынчылар шериг кезээниң командиринин тургусканы графиги ёзугаар шөлээже үнер.

2. Шериг албанынче келдиришкен келген-даа болза, оон ойталааш, тускай шериг операциязынче эки турачылап киржир күзелдиг болза, чөпшээрээр бе?

– Чок. Чөпшээревес. Хуусаалыг (срочный) шериг албанындан ойталап болбас, ындыг-даа болза ону керээ (контракт) чарып алгаш, шериг албаны-биле солуп болур. 18 хар четкен хамаатылар РФ-тин ЧК (Чепсектик күштеринин) курлавырында кирбейн турар, дээди болгаш ортумак тускай эртем чедип алган хамаатылар керээ-биле шериг албанын эрттирип болур.

3. Шериг албанынче келдиришкен үезинде эртем кезектеринче кымны келдиртип турарыл?

– РФ-тин Чепсектик күштеринин эртем роталарынче дараазында үнелел барымдаалар ёзугаар хамаатыларны келдиртип турар:

– Россияның Камгалал яамызының хереглээни мергежилдеринге өөренип алган, дээди эртемниг, билииниң баллы 4,5-тен эвээш эвес болур болза азы ам-даа өөренип турар студентилер;

– РФ-тин Президентизинин азы Чазааның стипендиязын ап турар студентилер;

– Олимпиадалар болгаш мөөрейлер тиилекчилери, эртем ажилдарының авторлары;

– Россияның Камгалал яамызының грантызы-биле яамыга онза ужур-уткалыг эртем ажилдарын кылган авторлар;

– Кадының байдалы Б-4 категориядан эвээш эвес болза.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

ООО Специализированный застройщик
«ЭНЕРГОСТРОЙ»
МИКРОРАЙОН НА МАГИСТРАЛЬНОЙ

+7 923-559-5000

Музыкальная передача

«От всей души»

ВТОРНИК / ЧЕТВЕРТ / СУББОТА

3500
руб.

1 песня
6 фото
до 70 слов

ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ
НА РУССКОМ И
ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ

Адрес: г. Кызыл, ул. Транспортная, 3, 100 кв. 100
Телефон: 221-18-10, 2-923-20-10

*Стоимость дополнительного слова: 30 руб., фото: 150 руб., песня: 700 руб.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва-медиагрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар
Н.В. МАСПЫК-ООЛ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.

Чарлал килдизи — 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

С. Н. Монгуш, А. К. Ооржак —
2-17-94

Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация
технологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федералдыг
албаның Тыва Республика талазы-
биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн.

Херчилелдин дугаары —
ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн
барып болур. Айыттыг саннары
болгаш өске-даа фактылары,
дыңнадылары дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылган индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солунун сайтызы:

shyn.ru

Электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы

6966 кезек

2022 чылда «ШЫН» СОЛУНУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 765 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР — 1005,20
рубль.
Тел.: 2-01-35